

Градско стопанство.

Занаяти

Urban Economy.

Crafts

Стефан ДИМИТРОВ
Stefan DIMITROV

Abstract. In this study, based on published and unpublished documents stored in the collections of the National Library „St. Cyril and Methodius“ - Sofia, the Central Archives – Sofia and the Ottoman Archives in Istanbul (Başbakanlık Osmanlı Arşivi), and the achievements of modern historiography, the issue of the development of urban economy and crafts in the Bulgarian lands in the period 15th – 18th centuries is investigated.

Based on a number of studies and documents, the degree of continuity and changes that occurred in the urban economy, the location of individual religious communities, their neighborhoods and mahalles, workshops and places of worship in the old and „new“ cities have been studied. Despite the confusing chronology of the capture of some cities in Thrace in the 14th century, it has been established that the Christian population continued to live in the medieval Bulgarian or Byzantine fortresses, and the Muslims settled outside the fortress walls, where they created their neighborhoods. The changes that occurred in the demographic picture of the settlements, as a result of the processes of colonization, Islamization or population migration, have been analyzed. It has been established that the place where daily contacts between people from the same settlement or between those from different settlements take place and where ideas, crafts and information are exchanged are the bazaar (çarşı) and the market in the urban space. The bazaar is the economic center of the cities for production and trade, where Muslims and non-Muslims work. By its very nature, it is a place for production and trade, where craft workshops and commercial stores are located. In the cities, part of the Bulgarian territory, a number of crafts are practiced, characteristic of both the Second Bulgarian Kingdom and the age of Ottoman rule.

The studied city of Edirne presents the development of crafts, trade, agriculture and animal husbandry among the Muslim and non-Muslim population in the 16th century. Typical for this urban center are crafts related to weaving, clothing production, leather and leather goods processing and the preparation of various types of food and drinks. The preferences of the Muslim population are mainly oriented towards trade and the aforementioned crafts, while the preferences of the non-Muslim population are oriented towards professions belonging to the public sector and services, weaving, tailoring, construction and woodworking. There is also an integration of the newly converted Christians into the low levels of education and Muslim cult. The economic activity of the merchants is determined by the location of the city, the physiographic features of the region, the presence of large consumer centers nearby, fairs and markets.

Keywords: urban economy; crafts, ottoman tax registers; muslim and non-muslim population; 15th – 18th c.; Edirne

Границите на българското пространство са изходната точка при изследване на връзката „хора – пространство“ през първите три века на османското владичество от началото на XV до края на XVII в. Това е времето, в което българите и другите балкански народи нямат собствена държава и териториите, които обитават от столетия, са включени във владенията на Османската империя. По този начин са ликвидирани държавите на Балканите, които векове наред са интегрирали и организирали своето население в стабилни етнически общности (Georgieva, 1993, pp. 32 – 34; Georgieva, 1999, p. 16).

Задължително и неизбежно е уточнението, което трябва да направя за термина „българско пространство“. В следващите редове ще използвам резултатите, до които стига в своето изследване Цветана Георгиева „Пространство и пространства на българите XV – XVII в.“, за определяне видимите и невидимите граници на българското пространство през посочените векове. В това проучване е установено, че през XV – XVII в. границите на българското пространство не са прави линии, установени в резултат на войни и мирни договори, а гранични зони, определяни от географски обекти – планини и водни басейни, които са по-трайни от живота на хората. Единствено р. Дунав остава и се възприема като реална действаща държавна граница, която разделя Османската империя и княжествата Влашко и Молдова, и едновременно с това е траен отграничител на българското пространство. Нито първоначалното административно разпределение на балканското пространство от завоевателите, нито последвалите многобройни негови промени се отразяват на границите на пространството, което българите възприемат като свое (Georgieva, 1999, pp. 45– 46).

Някои градове и селища в българското пространство са създадени през епохата на Античността, други – през Средновековието, а трети – през периода на османско владичество. В съвременната историография съществуват няколко хипотези по отношение съдбата на средновековните български градове и възникването на нови османски такива. Едната хипотеза е на Йомер Баркан, според когото османската власт, с целия си финансов и демографски ресурс, полага грижи да възроди старите селища и да създаде нови по стратегически важните пътища и търговски артерии на Империята с цел по-бързото придвижване на войската, пратеници, търговци, дипломати и др. (Barkan, 1949 – 1950, pp. 524 – 569; Barkan, 1951 – 1952, pp. 56 – 79; Barkan, 1953 – 1954, pp. 209 – 237). Другата принадлежи на Николай Тодоров, която се изразява в това, че османското нашествие прекъсва естественото историческо развитие на средновековната българска държава и води до катастрофални последици българската култура. Според автора градовете не са създадени от османските султани вследствие на колонизация на население, а те са стари български или византийски селища, при които има пълна приемственост и продължават своето развитие като градски центрове и при новата османска власт (Todorov, 1962, pp. 32 – 38; Todorov, 1963, pp. 103 – 136; Todorov, 1972, pp. 19– 59).¹ Всяка от тези хипотези има своите доводи и привърженици, макар че разнообразието от градове в българските земи е толкова голямо, че не може да се посочи общовалидно правило, което е характерно за всички. Всеки град трябва да се анализира индивидуално в контекста на Второто българско царство, българо-византийските отношения в периода XII – XIV в. и османското нашествие на Балканите.

Махиял Кийл категоризира в пет групи градовете в днешните български земи според начина им на възникване. Към първата група се отнасят тези, оцелели през епохата на Вто-

1 Този хипотеза на Н. Тодоров е подкрепена още от Стр. Димитров (Dimitrov, 1987, pp. 9 – 38) и Здр. Пляков (Plyakov, 1968, pp. 29 – 48).

рото българско царство и допълнително развити от османците, със смесено население (Силистра, Никопол, Видин, Ловеч, В. Търново, Варна, Несебър, Анхиало, Созопол и Мелник). Втора група са градове, образувани около византийска или българска крепост, отново със смесено население, чието развитие се дължи на издигането на важна османска сграда/сгради в тях (Провадия, Айтос, Карнобат, Русе, Плевен, Враца, Монтана, Белоградчик, Самоков, Ихтиман и Петрич). Друга група градове са тези, които съществуват в предосманския период, в основната си част пресъздадени и наново заселени с население от османците, като тяхното развитие се дължи на широкомащабно строителство, ръководено от страна на държавата (София, Пловдив, Стара Загора, Ямбол, Шумен и Кюстендил). Новоосновани градове са другата група селища, които се появяват край стратегически, финансирани от държавата строежи: Разград, Пазарджик², Свиленград, Харманли и до известна степен Казанлък и Нова Загора. Последната, пета група са градове, които получават своето развитие от села, разрастващи се с различна степен. Те са с предимно мюсюлманско население (Добрич, Омуртаг, Търговище, Чирпан, Дупница, Нови пазар и Севлиево). Също така през епохата на османско владичество има значителен брой български градове, които се развиват от създадени през XV – XVI в. села, които са с преобладаващо българско население и имат привилегирован статут (Дряново, Елена, Етрополе, Габрово, Калофер, Копривищица, Котел, Панагюрище, Тетевен и др.) (Kiel, 2017, pp. 6 – 7).

Според количествените характеристики на записаните домакинства в османските данъчни регистри Н. Тодоров предлага следното групиране на градовете на Балканите. Към първата група спадат тези с до 400 регистрирани домакинства, втората – с 401 до 800, третата – от 801 до 1600, четвъртата – над 1600 домакинства. Авторът посочва, че наличието на голяма част от такива градски центрове през XV – XVI в. на Балканския полуостров може да се обясни с приемствеността в развитието на селищата през доосманския и османския период (Todorov, 1962, pp. 40 – 41; Todorov, 1972, pp. 30 – 31).

1. Преобразуване на българското пространство

След завладяването на Второто българско царство и включването на земите му в пределите на създаващата се Османска империя се пристъпва към т. нар. „османизация“ на българското пространство, която преминава през три етапа: завладяване, овладяване и поддържане на властта. Започва постепенна трансформация на градското и селското стопанство. Налаганата нова и непозната за българските земи ислямска архитектура е основно градска. В селата са изграждани предимно дървени джамии, които са нестабилни постройки и не издържат пребрнатостите на времето, а монументалните строежи се свързват основно с издигане статута на дадено село в град или център на каза или нахия, където основно изискване е да има джамия и пазар. Османската архитектура, която променя градската и селската инфраструктура, включва джамии, училища, покрити пазари³ или

² По-подробно за основаването на град Пазарджик и неговото развитие до XVII в. вж. у Гр. Бойков (Boikov, 2008).

³ Безистени.

пазарни улици с каменни сводове⁴, мавзолеи⁵, дервишки обители⁶, кухни за бедни и пътници⁷, мостове, кервансараи, градски странноприемници за търговците⁸, бани⁹, чешми, фонтани и водоснабдителни системи (Georgieva, 1999, pp. 151 – 152; Kiel, 2017, p. 3).

Голяма част от отбранителната система и крепостните стени на средновековните български градове са разрушени. Някои от тях губят функциите и значението си на селища от градски тип, понеже вече нямат стратегическо значение за новата османска власт и остават във вътрешността на държавата, далеч от бойните действия и границата. По тази причина някои крепостни съоръжения са запазени, други са използвани за строителен материал от местното население и новата османска власт за строежа на жилищни, стопански, военни или култови постройки, а трети са напълно разрушени вследствие на поредицата османски нашествия или на разразилите се междоусобици за османския престол в началото на XV в. Съществува и друга група крепости, които запазват своя граничен статут, особено тези по течението на р. Дунав, и за които държавата полага грижи за тяхната поддръжка. За обозначаване на градовете през епохата на османско владичество се използват два термина в османската канцеларска практика: „шехир“ – голям град, и „касаба“ – малко градче (Todorov, 1961, p. 37; Kiel, 2017, pp. 10 – 11).

Изобр. 1. Крепостта при гр. Видин през XIX в.
Източник: Kanitz, 1882, p. 16.

Друг резултат от завладяването на градовете е свързан с миграцията – доброволна или принудителна, на голям брой население. Към балканските респективно и българските градове и села се придвижват големи маси разнородно в етнически аспект население, изповядващо ис-

ляма. Местното християнско население търпи големи демографски загуби вследствие на депортация или приемане на исляма. Интерес представлява и много често използваният от османската власт метод на т. нар. сюрзюн – принудително преселение на население, което се извършва под държавен контрол. По този начин сред местните етнорелигиозни

4 Араста.
5 Тюрбе.
6 Теке.
7 Имарет.
8 Хан.
9 Хамам.

общности се заселват освен мюсюлмани, така и източноправославни християни, католици, арменци, евреи и роми. Много често население от балканските градове е изселвано към големите градски центрове в Османската империя – Солун, Истанбул, Бурса и др., с цел тяхното демографско и стопанско възстановяване. Тази мярка също така се прилага и при завладяването на дадена крепост с цел отслабване на местната християнска общност. Пример в това отношение са градовете Търново, Охрид и Сяр. Друг метод за демографско възстановяване е заселването на роби и освободени роби от страна на османски управници, военачалници и чиновници с цел възстановяване на владенията от тях селища, обработка на посевните площи и повишаване приходите от съответното населено място (Todorov, 1962, pp. 55 – 56; Todorov, 1972, p. 58; Tsvetkova, 1972, pp. 10 – 11; Panova, 1980, pp. 21 – 34; Inalcik, 1994, pp. 120 – 130; Radushev, 1995, pp. 185 – 195; Ivanova, 1996, pp. 51 – 76; Ivanova, 1999, pp. 110 – 111; Mutaftchieva, 2008, pp. 155 – 163).

Ударите на османските нашественици първи понасят градовете и селата в Тракия. Относно годината на завладяването им няма единно мнение и е обект на множество дискусии в съвременната историография. За градовете Елхово и Ямбол е изказано предположение, че са превзети през 1373 г., вследствие на похода на Тимурташ бей (Nikov, 1928, pp. 63 – 64; Виртов, 1945, pp. 23 – 31; Dyuichev, 1970, pp. 73 – 105; Gyuzelev, 1976, pp. 61 – 62; Grozdanova, 1979, pp. 108 – 110; Matanov, Mihneva, 1998, pp. 44 – 46). Вероятно след този военен поход османското нашествие се измества в западна посока и последователно са завладени днешните градове Стара Загора, Пловдив, Самоков и София. В края на XIV в. през главните пътища в Тракия много често преминават войски, предвождани лично от султан Мурад I, за завладяването на градовете Айтос, Карнобат и Созопол (1374), тези на великия везир Али паша, който през 1388 г. преминава през областта при похода си в Североизточна България, а в началото на XV в. Горнотракийската низина се превръща в арена на военни сблъсъци, вследствие на разразилата се гражданска война (1403 – 1412) между синовете на султан Баязид I (1389 – 1402). С края на борбата за османския престол приключват и преките военните действия, водени в този регион до началото на XIX в. (Nikov, 1928, pp. 41 – 104; Grozdanova, 1979, pp. 110 – 111; Boykov, Kiprovska, 2000, pp. 112 – 114; Imbar, 2000, pp. 86 – 111; Kiel, 2005, p. 32; Inalcik, 2007, pp. 16 – 40; Petkova, 2020, pp. 33 – 38).

Различни са и пространствата, в които живеят местните граждани немюсюлмани и придошлите мюсюлмани след завладяването на дадено селище. При някои градове се наблюдава приемственост между доосманския и османския период в кварталите и махалите на немюсюлманите. След превземането на Пловдив, което вероятно се случва в края на 60-те години на XIV в., местните жители християни продължават да живеят в средновековната крепост на Трихълмието, а мюсюлманските махали се развиват извън крепостните стени, в подножието на хълма. Сведения за това предоставя най-ранният известен регистър на града от 1472 г., където са записани 25 мюсюлмански и 3 немюсюлмански махали, като общият брой на населението е 673 глави на домакинства¹⁰. От тях 122¹¹ са немюсюлмански, а останала-

10 Възможно е общият брой на домакинствата (мюсюлмани и немюсюлмани) да е по-голям от посочения, понеже в изследваните регистри не са включени лицата, спадащи към категорията „аскери“, и тези към категориите население със специални задължения. Това уточнение важи и при следващите посочвания на количествените показатели на домакинствата в даден град.

11 Необходимо е да отбележа, че 95 от тези домакинства са регистрирани в града, а 27 – в намиращото се вероятно в непосредствена близост с Полад, което в следващите регистрации на население вече е записано като махала, част от града.

та част 551 мюсюлмански домакинства. За християнските махали е характерно, че 2 от тях се намират във вътрешността на средновековната крепост, а третата е в района на старото тържище на Филипопол. Мюсюлманските махали са разположени около мюсюлмански обществени, стопански и религиозни постройки. През 1489 – 1490 г. в населеното място са регистрирани 26 мюсюлмански (796 домакинства) и 4 християнски махали (78) и група цигани (мюсюлмани и християни) – 33 домакинства. Мюсюлманските махали както и в повечето градове в българското пространство са разположени около джамии и месджиди¹². Християнското население продължава да живее в „крепостта“ – стария укрепен град, където не живеят мюсюлмани (Воуков, Kiprovskа, 2000, р. 119; Воуков, 2003, pp. 130 – 142; Kiel, 2017, р. 11, pp. 817 – 819).

Тази приемственост се наблюдава и в средновековния град Агрианопол, който е един от първите завладени градове в Тракия и столица на Османската империя в периода от края на 60-те години на XIV в. до 1453 г., когато е превзет Константинопол и столицата на Империята е преместена именно там.¹³ През 1519 г., откогато датира най-ранният запазен османски данъчен регистър за града, се забелязва, че християнското население (619 домакинства и 66 вдовици) продължава да живее основно в пространството между крепостните стени на средновековната крепост, където са разположени неговите жилища, работилници и дюкяни, а мюсюлманското население (3808 домакинства) – в махали извън крепостните стени, където градът се разраства (Dimitrov, 2015, pp. 111 – 150; Dimitrov, 2016, pp. 191 – 226).

Друг град, който също се намира в Тракия и споделя съдбата на Пловдив и Одрин, е Стара Загора. За разлика от споменатите по-горе градове тук няма регистрирани християни в селището. Според някои краеведски изследвания при превземането на града християнското население е изселено от османците и на негово място са заселени колонисти от Мала Азия. Най-ранната регистрация на града е от 1519 г., когато отново в османски данъчен регистър, съдържащ данни за демографската характеристика на населеното място, няма записан нито един немюсюлманин. Допуска се, че при регистрацията на населението в града е имало немюсюлманско население, което е с различен данъчен статут и по тази причина не е отбелязано в този документ. Основание за това твърдение се открива в големия относителен дял, който заемат новоприелите исляма християни – 25,6 %, като поне част от тях най-вероятно са местни жители, а не придошли от околните на града села. Също така е възможно липсата на християни да се дължи на по-ранната история на селището, когато по време на Третия кръстоносен поход (1189 – 1190) града и областта са опожарени напълно и населението мигрира на север от Стара планина. Впоследствие османските хронисти приписват завладяването на селището на Лала Шахин след превземането на гр.

12 Малка сграда за молитва, в която не се провеждаха петъчна молитва с проповед.

13 Съществуват различни хипотези за превземането на гр. Агрианопол (Одрин – бълг. ез., Едирне – тур. ез., Агрианополи – гр. ез.). Според някои изследователи градът е завладян от османците през 1361 г. (Inalcik, 1971, pp. 185 – 188; Inalcik 1994), според други – през 1364 г. (Nikov, 1928, р. 50), през октомври 1371 г. (Burtov, 1945, pp. 23 – 32; Burtov, 1968, pp. 297 – 303) или през 1369 г. (Beldiceanu-Steinherr, 1965, pp. 439 – 461; Zachariadou, 1970, pp. 211 – 217). Друго изследване посочва, че градът е завладян три пъти, като второто е направено от независими удж-бейове, които го превземат по своя инициатива, независимо от централната власт. Градът е окончателно завладян от султан Мурад I (1362 – 1389) и включен в османската военноадминистративна система едва след неговата успешна кампания в Тракия (Budak, 2022, pp. 552 – 583).

Одрин през 1369 г. Вероятно при завладяването на града от османците една част от местното немюсюлманско население мигрира към все още свободните български земи, а другата остава в крепостта (Petkova, 2020, pp. 90 – 92).

Въпросът с годината на превземане на повечето селища в Тракия е обект на множество дискусии. До известна степен това се дължи на сложната политическа и социална обстановка при ранните османски нашествия в Тракия и техния характер, което води до наличието на многократното преминаване на дадена крепост или селище във владение на османците или други тюркски племена, впоследствие отново във византийско владение и повторното му завладяване от османските войски. Разминаването в датировката по този проблем до голяма степен произтича и от несигурната и объркана хронология на събитията от втората половина на XIV в., описана в османските наративи. По този начин не само в случая с Одрин, но и с други тракийски градове се появяват различни датировки за превземането им.

За една част от градовете в днешна Северна България са известни годините на превземането им.¹⁴ Към края на XIV в. средновековните български градове са завладени и включени в османската военноадминистративна система. Запазените османски данъчни регистри предоставят възможност да получим информация за етнодемографския облик на някои градски центрове, които заемат важно място в стопанския живот на средновековната българска държава, а впоследствие – и в Османската империя. След обсадата и превземането на столицата на Второто българско царство – Търновград, в средата на XV в. селището спада към Никополския санджак, който вероятно е формиран след падането на Шишмановото царство през 1395 г., в крепостта живеят само мюсюлмани – 28 домакинства, извън крепостта – 104 мюсюлмански домакинства, 372 немюсюлмански домакинства и 64 вдовици (Ivanova, 1999, p. 148). Град Велико Търново в края на XVII и началото на XVIII в., наброява 745 пълнолетни мъже немюсюлмани, а цялата каза – 13 303 пълнолетни мъже немюсюлмани, разпределени в 95 села (Pargeva, 1992, pp. 240 – 246; Gradeva, 1993b, p. 43). В град Никопол към втората половина на XV в. са записани 288 мюсюлмански домакинства в града и 20 мюсюлмани глави на домакинства в крепостта, 318 домакинства на мюселеми, 446 домакинства на немюсюлмани и 68 вдовици. В Русе прави впечатление, че през същия хронологически период броят на мюсюлманските домакинства (4) е значително по-малък от този на немюсюлманските (239 и 1 вдовица). При друг български град – Шумен, се наблюдава същата демографска картина – малък брой мюсюлмански домакинства (11) и значително по-голям брой немюсюлмански – 74 и 5 вдовици. Тази констатация важи и за другите градски центрове – Свищов (5 мюсюлмански домакинства, 200 немюсюлмански и 4 вдовици), Враца (23 мюсюлмански, 296 немюсюлмански и 26 вдовишки домакинства) и Ловеч (51 мюсюлмани, глави на домакинства, и 124 немюсюлмански домакинства и 30 вдовици) (Plyakov, 1968, pp. 32 – 33). Приведените статистически данни показват, че при посочените градове в Тракия преобладава мюсюлманското население, докато в земите северно от Стара планина общият брой на немюсюлманските домакинства е много по-голям от този на мюсюлманските.

14 По-подробно вж. у П. Ников (Nikov, 1928, pp. 41 – 77).

2. Градско стопанство

От края на XV в. за градовете е характерно, че от гражданите се събират различни видове данъци в натура, паричната им равностойност или в пари. Десятъци от селскостопанската продукция плащат също като селяните ресм-и чифт за мюсюлманите и испенче за немюсюлманите; данъци, свързани с отглеждането на грозде (*мюсюлманите*) и производството на вино (*немюсюлманите*); извънредни данъци и такси за владеење на земя и др. Държавата облага и събира пряко от гражданите немюсюлмани (християни и евреи) поголовен паричен данък (*джизие*); данък от дребния рогат добитък (агет-и агнам) в размер на 3 акчета на овца; данък върху свинете, плащан само от немюсюлманите; кръвния данък (*девширме*); данъци върху воденици, тепавици, риболов и цялата стопанска дейност на гражданите. Също така държавата налага и т. нар. извънредни данъци, които първоначално се събират във връзка с набирането на провизии и средства за дадена военна кампания, а впоследствие се превръщат в регулярни, които не подминават и гражданите. Към данъците на населението османските управляващи въвеждат система от многобройни разпоредби, които регламентират градските занаяти и търговия и определят размера на таксите, митата и налозите върху тях. Наред с това властта създава и редица институции и органи, които да следят за спазването на тези норми и събирането на приходите от занаяти и търговия (Tsvetkova, 1972, pp. 11 – 12; Ivanova, 1999, p. 133).

През петнадесетото столетие необходимостта от задоволяване големите потребителски нужди на нарастващото градско население, изискванията на османска армия, на съсредоточените в българските градове османски военни гарнизони и урбанизацията на селищата води до стимулиране развитието на различни видове занаяти и повишаване броя на производствата. Развитието на производствата налага и по-тясна специализация. В някои градове като Никопол, където са описани 318 немюсюлмани, ангажирани с поддръжката на крепостта и гарнизона, в замяна на което са освободени от испенче и джизие, са групирани в *бюлюк*¹⁵ на майстори на лодки – 26 души, *бюлюк* на веслари и корабни капитани – 36 души, *бюлюк* на дърводелци и зидари – 7 души, *бюлюк* на железари – 17 души, и др. Прави впечатление, че за отбелязване обединение на хора с еднакви професии османският чиновник е използвал думата *бюлюк*. В други градове, като Търново и Силистра, е използван терминът *джемаат* (*община*) за означаване на обединения на занаятчиите, практикуващи една и съща професия. Например през 1569 г. към крепостта Силистра е отбелязан „джемаат на железари“, който трябва да се грижи за нейната поддръжка. Този джемаат е съставен от трима мюсюлмани и двама немюсюлмани, което показва, че тези хора не са обединени на религиозна основа, а на професионална. Тези и други примери от XV – XVI в. дават основание да се отбележи, че османската власт обозначава занаятчийските професионално-корпоративни общности с по-познатите им и близки до военната организация термини като *бюлюк*, *джемаат* и *тайфа*. Терминът *еснаф* е още непознат за османската канцелария, която успява да наложи през XVII в. термина *тайфа* (Dimitrov, 1987, pp. 10 – 11; Ivanova, 1999, p. 122).

Резултат от урбанизацията на дадено общество е формирането и на определен специфичен градски начин на живот. През XV – XVIII в. той се изразява в начина на обличане на

15 *Бюлюк* – част от военен корпус, войсково подразделение, съответстващо приблизително на рота.

мюсюлмани и немюсюлмани, забавления, големи празници от календара на двете религиозни общности, посещенията на градските бани, времето, прекарано в кафенетата и кръчмите. Тази богата гама от възможности за прекарване на свободното време е характерна за градския начин на живот, различен от селския (Ivanova, 1999, pp. 126 – 127).

Друг интересен въпрос е до каква степен градското население и занаятчиите са местни граждани и до каква степен – заселени колонисти от османската власт. Изказано е предположение, че уседналото градско население от Анадола не мигрира доброволно към Балканите и османските султани полагат големи усилия да депортират хора от различни краища на Империята, за да формират градско ядро в стратегически важните политически и религиозни центрове. Балканските градове запазват своите жители, макар че през XV – XVI в. голяма част от градското население приема исляма или мигрира към други по-малки населени места. На Балканите новата османска власт заселва чиновници и военни от Мала Азия с цел осъществяване контрол на подвластното население, а по-голямата част от градското мюсюлманско производително население има местен характер (Dimitrov, 1987, pp. 16 – 17; Dimitrov, 1989, pp. 18 – 31).

Развитието на градското стопанство в българските земи в периода XV – XVIII в. представлява пъстра палитра от занаяти и свързаните с тях дейности по доставка на суровини и транспорт на готовата продукция до градските пазари или големите тържища и пристанища в Османската империя. Някои градски центрове са специализирани в производството на определени видове стоки, други – в такива, които да задоволяват потребностите на местното население, а трети – в такива, на които османската власт им налага да произвеждат.

През епохата на Първото и Второто българско царство занаятите и търговията са силно развити. Наред с тях местните граждани и хората от селата практикуват земеделие и животновъдство, които имат за цел освен прехрана на семействата и получаване на парични средства, с които да изплащат данъците си към българската държава. За обозначаване на занаятчия през този период са използвани различни термини, като „технитар“, „художник“ или „майсторие“. Широко разпространени са занаятите, свързани с производството на предмети за бита, земеделски сечива, инструменти за обработка на дърво, метал, месо и зидария и др. (Plyakov, 1973, pp. 68 – 69).

След завладяването на градовете от османците се променят и условията, при които е осъществяван икономическият живот в българските земи. От една страна, чрез премахването на митническите граници между отделните области е създаден голям вътрешен пазар за произвежданите от занаятчиите стоки, но от друга – немюсюлманското производително население в Империята осъществява своята икономическа дейност в условията на дискриминация (религиозна и икономическа) и заплахата за своя живот, собственост и продукция. Занаятчийската дейност е характерна за градовете. Произведените от майсторите занаятчийски продукти са необходими както на османската власт за снабдяване на войската с необходимите съоръжения, оръжия и боеприпаси, така и на гражданите за техните ежедневни нужди. Като развити рударски центрове в българското пространство се оформят градовете Чипровци, Самоков, Етрополе, Кюстендил, Берковица и Мелник; София и Пловдив са характерни с мутафчийството; Видин, Русе, Никопол, Силистра, Варна и Анхило – с дърводобив и строителство на кораби; други групи градове са свързани с обработката

на кожи и производството на различни видове храни, напитки, предмети за бита, предачество, тъкачество, шивачество и др. (Plyakov, 1973, pp. 69 – 85).

Изобр. 2. Работилница в гр. Трявна (края на XIX в.).

Източник: Kanitz, 1882, p. 262.

Пъстрата палитра от задължения и сложната система от взаимоотношения, които се създават между гражданите при изпълнението им, моделират и самата структура на градското население. То, както и цялото население на Османската империя, се дели на две корпоративни групи: „аскери“ – включваща лицата от прослойката на военните, улемата и административните – служители; и рая – обикновеното производително население, плащащо данъци (Inalcik, 1978, p. 97; Inalcik, 1994, pp. 16 – 17; Ivanova,

1999, pp. 138 – 140; Parveva, 2003, pp. 244 – 254; Parveva, 2009a, pp. 17 – 18). Някои от лицата с отбелязани професии спадат към групата на аскерите, други – към категорията на раята.

Корпоративната група на аскерите има своя вътрешна структура и йерархична подредба. Тя включва в състава си военните, улемата и административните служители. Всички те участват в управлението и в осъществяването на имперските политики на всички нива и сфери на действие. Техният статус на аскери е потвърждаван чрез султански берам или хюджет, а издръжката им е от хазната или с отчисления от данъчната рента, дължима от раята. Те са освободени от данъци, но не и в случаите, в които владеят земи, предназначени за райетски чифлици (Inalcik, 1994, pp. 16 – 17; Parveva, 2011, p. 41).

3. Одрин – градски и икономически център в Тракия

Малко са градовете в българските земи, които са изследвани във всички нива – по вертикалата и хоризонталата на социалната и професионалната структура на градското население. Тук ще се спрем на един от най-големите градове на Балканите в Османската империя и нейна столица от 1369 до 1453 г. – Одрин, който предоставя възможност да се реконструират градското стопанство, основните занаяти, професии и тяхната роля при функционирането на местната икономика. Друга причина да анализирам този град, е наличието на запазени османски данъчни регистри, въз основа на които да се проследи в по-голям хронологически ин-

тервал от време развитието на занаятите и търговията; голяма немюсюлманска общност, което ще позволи да се изследват проблемите, свързани с участието на местни, придошли или довчераши християни в занаятчийското производство, търговията, земеделието и животновъдството и да се даде отговор на въпроса до каква степен новоприелите исляма християни успяват да се интегрират сред мюсюлманската общност в града.

Евлия Челеби представя управлението на град Одрин в средата на XVII в. по следния начин:

„Управниците на град Одрин

Според законите на Сюлейман хан¹⁶ Одрин влиза в състава на румелийския еялет, но по-неже е втора столица, цялата администрация, както и преследването на престъпниците и провиниите се намира в ръцете на бостанджи башията¹⁷, без да може друг управник да се намесва в работите им. [...] Втори управник е шерийският съдия, който е шерифски молла с 500 акчета. Тукашният съдия после става цариградски молла. Под негово ведомство има 45 науби¹⁸, от които само 5 се намират вътре в град Одрин, а другите са в нахиите. Моллата¹⁹ си докарва годишно 40 000 гроша. Също и бостанджи башията получава годишно 40 000 гроша. Между служещите при молата има придворен мюхзир башия²⁰, който притежава императорско свидетелство, а той също е еничарски чохадар. Трети управник е шейх-юл ислямът, който е ханифист. Под негово ведомство има мюфтии [...] Четвърти управник е шерифският накъб, който е началник на всичките благородни Мохамедови потомци. Пети е чаршийският науб, който е съдия на всички продавачи и купувачи в чаршията. Шести е спахийският кехая²¹, а седми – назначаваният от страна на султана еничарски чорбаджия, под ведомството на когото има една „одая“ редници. По-рано, като се почне от Мурад Худабендигяр²² до времето на Сюлейман Хан²³, имало 40 одаи еничари²⁴, които денонощно били готови и пазели. И сега всеки знае съборените еничарски стаи при Мурад-беевото Мевлихане. Осми управник е комендантът на крепостта, който е от еничарския оджак²⁵. Той разполага с петдесетина редници, достатъчно муници и 40 тона от типа „шахи“²⁶. Девети управник е градският войвода, който се назначава от бостанджи башията; десети – мухтесибът²⁷, единадесети – управителят на митницата; дванадесети – хараджията, който взема „джизие“ и „юмрие“ от 13 000 души; тринадесети – „авариз ага“. Когато става записването, целият град се записва при него, и ежегодно всяка къща дава по един арабски войник. Четиринадесети управник е безистенският кехая, който притежава императорско свидетелство и е началник на всичките занаятчи“²⁸.

16 Султан Сюлейман I (1520 – 1566).

17 Бостанджи башия – началник на корпуса на бостанджиите. По-подробно за тази длъжност вж. у Н. Gibb, H. Bowen (Gibb, & Bowen, 1957, pp. 83 – 84; 350 – 352).

18 Науб – заместник на кадията.

19 Молла – титла, давана отначало на кадиите в големите градове, а по-късно на всеки, считан за вещ в религиозната догматика и право.

20 Мухзир башия – началник на мухзирите (прислужници в съдилище).

21 Кехая – представител, пълномощник, помощник и др.

22 Султан Мурад I Худабендигяр (1362 – 1389).

23 Султан Сюлейман I (1520 – 1566).

24 Помещения на подразделенията на еничарския корпус.

25 Еничарският корпус.

26 Вид оръдия, отличаващи се с крупните си размери и използвани за разрушване на крепости.

27 Мухтесиб – чиновник, който отговарял за реда по пазарите в градовете и контролирал търговската дейност.

28 Gadzhanov, 1909, pp. 711 – 712.

3.1. Професионална и социална структура на градското население

Както става ясно от текста на Евлия Челеби, управлението на град Одрин е поверено в ръцете на 14 управници, като всеки от тях изпълнява определени функции в управлението на града. На база подробни османски данъчни регистри в град Одрин през XVI в. се забелязва наличието на единични случаи на представители на военните (еничари, спахии, акънджи²⁹, азеби³⁰, пожарникари, стражари), на категориите население с военнопомощни (юруци, до-ганджици, мюселлеме, татари, джанбази и войнуци) и производствени функции (рудари, чел-мюкчици/челтукчици³¹, ягджии³² и тузджии³³ и др.). Възможно е наличието на малък брой лица с тези професии да се дължи на факта, че те, като категории население със специален данъчен статут, са записвани в отделни регистри, различни от изследваните.

За опазването на вътрешния ред в града османската власт назначава лица с охранителни функции, свързани с войската и спазването на законите. Тук интерес представлява не толкова количествените стойности на тези професии, а фактът, че държавата ангажира лица, които да се грижат за сигурността в града. Това са регистрираните през 1519 г. 2-ма пожарникари, 3 лица, охраняващи вратите на двореца, 3-ма стражари, 3-ма души, осъществяващи надзор в затвора, и 1 лице, изпълняващо длъжността знаменосец. Петдесет години по-късно единствената професия, която не се среща от изброените по-рано, е тази на пожарникарите, но за сметка на това се появяват нови специализирани длъжности. Като пример в това отношение са записаните 2-ма военачалници на войсково подразделение, като за единия от тях само е упоменато, че е военачалник на бьолюк, а за другия е посочено, че е военачалник на десния бьолюк. Също така е отбелязано и наличието на 1 лице, командващо бьолюка на пазачите, и 2-ма чауши/чавуши – низши служители за поддържане на реда, от които единият е християнин.

Групата на улемата, в своя „широк“ смисъл, включва хората, които имат професионална реализация в сферата на съдопроизводството, образованието, мюсюлманския култ и корпорацията на потомците на Пророка, т.нар. сейиди, шерифи и др. (Gibb, Bowen, 1957, pp. 70 – 114; Parveva, 1998, pp. 127 – 128; Parveva, 2009b, pp. 139 – 140).

Лицата, свързани с функционирането на кадийския съд в града, са: кадии, мюфтии, науби и др.³⁴ За кадията на град Одрин през 1530 г. е записано, че получава дневно по 300 акчета заплата.³⁵ Мюфтия няма отбелязан сред гражданите, но има записан 1 науб. Наубът изпълнява длъжността наместник на кадията, назначаван пожизнено и обикновено произхожда от местните жители (Gradeva, 1993b, p. 114; Parveva, 1998, p. 132; Gradeva, 1999, pp. 182 – 183;).

29 Леки конни части, въоръжени с нагръдник, копие, щит и боздуган.

30 Войници, числящи се към местния крепостен гарнизон, въоръжени с лък, стрели и извита сабя.

31 Оризари.

32 Маслари.

33 Солари.

34 По-подробно за кадийската институция, вж. у Р. Градева (Gradeva, 1989, pp. 33 – 52; Gradeva, 1993a, pp. 98 – 120; Gradeva, 1996, pp. 149 – 185; Gradeva, 1999, pp. 162 – 195).

35 Съкратен (*иджмал*) регистър на *хасове*, *зеамети*, *тимари*, *мюлкове*, *вакъфи* и *чифлици*, намиращи се на територията на Паша санджак, съставен през 937 г. по хиджра [25.08.1530 – 15.08.1531]. Başbakanlık Osmanlı Arşivi (Османският архив в Истанбул е част от структурата на Дирекцията на държавните архиви при Президентството на Република Турция, по-нататък ще използвам абревиатурата BOA), Istanbul, TD 370, f. 1.

Единственото лице, което е отбелязано като наиб, е през 1519 г. някой си Ахмед Челеби, но под професията му е отбелязано, че е уволнен³⁶.

Друга длъжност от сферата на съдопроизводството е тази на мухзира. Той подпомага дейността на кадията и изпълнява длъжността прислужник в шериятския съд (Gradeva, 1993a, p. 117; Gradeva, 1999, p. 183). През 1519 г. в град Одрин са записани 12 мухзири и 1 лице, изпълняващо длъжността на началник на мухзирите.³⁷ През 1570 г. броят на тези кадийски чиновници се увеличава и достига 36. Този път, освен че отново има отбелязан 1 началник на мухзирите,³⁸ вече има записан и 1 човек, изпълняващ длъжността кетхуда на мухзирите.³⁹ Тук трябва да отбележа, че 10 от тези 36 мухзири са записани с презимето „син на Абдуллах“ (27,7 %), като началникът на мухзирите също е новообръщенец в исляма, а 1 мухзир на име Мустафа е записан сред християнското население като владеец на бащина⁴⁰. Тези данни показват по категоричен начин навлизането на конвертитите сред служителите на кадийската институция в града.

Финансовата издръжка на османските учебни заведения (мектеби и медресета) се осигурява не от държавната хазна, а от вакъфите⁴¹. Със средствата, които те получават от предписаните им приходи от данъчни постъпления, от стопанска дейност или от кредитен капитал, се строят сградите на учебните заведения, изплащат се дневните заплати на преподавателите и останалия персонал, отпускат се парични помощи, безплатна храна и облекло за учениците (Sabev, 2001, pp. 78 – 79).

Началното образование децата мюсюлмани получават в първоначални училища (мектеб, мектебхане, муалимхане, дарю'т-талим). Част от някои училища всъщност не разполагат със собствена сграда, а представляват курс по огромяване, провеждан в джамиите. Учениците (*талебе*) започват да посещават тези училища обикновено между 4- и 7-годишна възраст и завършват началното си образование вероятно в ранна юношеска възраст. Те са обучавани от учител (муаллим, халифе, ходжа, дерсиам) да извършват ритуални молитви, да рецитират части от Корана, а в някои случаи получавали и елементарна грамотност (Parveva, 1998, pp. 141 – 142; Sabev, 2001, pp. 116 – 117).

В град Одрин е установено наличието на начални учители (*муаллим*)⁴². Интересно е да се отбележи, че в регистъра от 1570 г. се откриват новоприели исляма християни в тази низша степен на образование. От 14-те записани муаллими през споменатата година 2-ма са „синове на Абдуллах“, което представлява 14,3 % от общия брой на регистрираните начални учители. Следващата степен на образование в империята се получава в медресетата.

В сферата на мюсюлманския култ също има строго изградена йерархична структура.

36 Подобен (*муфасал*) регистър, съдържащ опис на *хасове*, *зеамети*, *мюлкове*, *вакъфи* и *чифлици* по територията на Паша санджак през 925 г. по хиджра [03.01 – 23.12.1519], BOA, Istanbul, TD 77, f. 24.

37 BOA, Istanbul, TD 77, f. 1.

38 Подобен (*муфасал*) регистър на *хасове*, *зеамети* и *тимари*, намиращи се на територията на казите от Паша санджак през 978 г. по хиджра [05.06.1570 – 26.05.1571], BOA, Istanbul, TD 494, f. 71.

39 BOA, Istanbul, TD 494, f. 31. Терминът „*кетхуда*“ има значение на: помощник и представител на висши държавни функционери; командир на еничарски корпус; звание за най-общо обозначаване на пълномощник, представител, помощник, старейшина във военната и гражданската сфера.

40 *Бащина* – термин, с който бил назоваван райетският чифт на немюсюлманите.

41 *Вакъф* – движимо или недвижимо приходоносно имущество, чиито доходи били завещани за определени религиозни или благотворителни цели.

42 Техният брой през 1519 г. е 4, през 1530 г. – 1, а през 1570 г. – 14.

Най-високото стъпало се заема от хатиба, който ръководи общата молитва в джамията и свързаните с нея ритуални практики. Той поема ръководството на петъчната молитва, произнасяйки две публични речи, наречени „хутба“ (Parveva, 1998, p. 152). През 1519 г. в град Одрин са записани 3-ма хатиби, като и за тримата е отбелязано, че съвместяват длъжностите хатиб и имам. През 1530 г. техният брой се запазва непроменен, а през 1570 г. достига 10. Следващите йерархични нива в мюсюлманския култ се заемали от фигуриите на имама, мюеззина и кайъма. Основното задължение на имама е да произнася молитви в джамиите и месджидите. Понеже през деня са произнасяни много молитви, честта практика е джамиите да разполагат с повече имами, за да се редуват (Parveva, 1998, p. 152). В град Одрин броят на имамите с всяка изминала регистрация на население постепенно се увеличава⁴³. Някои от тях, подобно на хатибите съвместяват своята длъжност с друга. Например за 3-ма имами през 1519 г. е отбелязано, че съвместяват длъжностите имам и мюеззин; за 1 е записано, че изпълнява функциите на имам и хафъз⁴⁴, и също за 1 е отбелязано, че едновременно съчетава задълженията на имам и мухзир. Наред с това през същата година сред имамите в град Одрин се забелязва и наличието на 1 имам с презимето „син на Абдуллах“. През 1570 г. броят на имамите конвертити е 2, а за 1 имам изрично е посочено, че съвместява длъжността си с тази на мюеззин.

Следващото място в низходящ ред се заемало от мюеззина. Мюеззинът е лицето, което от минарето на джамията призовава вярващите за молитва. Освен това той самият също произнася молитви и изпълнява други помощни функции по време на петъчната молитва (Parveva, 1998, p. 152 и цит. лит.). Броят на мюеззините в град Одрин, подобно на този на имамите, постепенно нараства с всеки следващ опис на градското население⁴⁵. В това ниво на служителите на мюсюлманския култ също се наблюдава навлизане на новопрели исляма християни. За да илюстрирам тази тенденция, ще посоча, че през 1519 г. има записани 2-ма мюеззини с презимето „син на Абдуллах“, а 51 години по-късно техният брой достига 13 и те представляват 7,3 % от всички записани мюеззини в града.

На последно място в йерархията на джамийските служители стоят кайъмите – отговорници за прислужниците в джамията: чистачи, водоноси, пазачи на обувки и др. (Parveva, 1998, p. 152 и цит. лит.). Прави впечатление, че броят на кайъмите в Одрин се увеличава в синхрон с този на имамите и мюеззините⁴⁶. В това йерархично ниво също се наблюдава пробив на неофитите. Като доказателство за това е фактът, че през 1570 г. 3 лица новообръщеници в исляма заемат тази длъжност. Те представляват 13 % от всичките записани отговорници.

Групата на „благородниците“ – т.нар. сейиди, са хора, които смятат себе си за потомци на пророка Мохамед. В зависимост от това към кой клон на семейството принадлежат, те са наричани шерифи, емири, сейди и пр. Регистрираните в дефтерите за Одрин лица – сейиди, са потомци на втория син на Али (братовчед на Пророка, женен за дъщеря му Фатима) – Хюсеин. Принадлежността към семейството на Пророка се доказва чрез генеало-

43 През 1519 г. са записани 77 имами, през 1530 г. – 148, а през 1570 г. – 179.

44 Хафъз – лице, което знае Корана наизуст.

45 През 1519 г. техният брой е 75, 11 години по-късно – 147, а през 1570 г. – 178.

46 Техният брой през 1519 г. е 2, през 1530 г. – 6, а през 1570 г. – 23.

гично свидетелство, наречено инсаб, потвърдено със съдебен протокол – хюджет (Parveva, 1998, pp. 164 – 165 и цит. лит.).

Общият брой на записаните потомци на Пророка постепенно се увеличава към края XVI в.⁴⁷ Големият брой на „благородниците“ през 1570 г. говори за увеличаване възможностите за купуване или фалшифициране на необходимото генеалогично свидетелство от страна на одринските градски жители. Мотивът за едно такова деяние едва ли е свързан със сдобиване на благородническо потекло, а по-скоро с придобиване на привилегиите, които то предлага (Parveva, 1998, p. 167). Като пример в това отношение е записаният със статут на сейид през 1570 г. гражданин Халил, син на Абдуллах⁴⁸.

Към края на XVI в. силно нараства влиянието на сейидите и тяхната корпорация в османското общество. За това свидетелстват и промените в начина на регистрирането им. Тази тенденция е най-добре засвидетелствана през 1570 г., където след поименния опис на населението във всяка мюсюлманска махала следва рекрут, в който първо е записан общият брой на лицата, спадащи към групата на аскерите, а след това – този на останалите граждани. Нарастващото влияние на „благородниците“ се доказва от факта, че 70,4 % от рекрутите на мюсюлманските градски махали започват именно с наличните сейиди. Същата подредба се наблюдава и при рекапитулацията на града, където първо е записан общият брой на „благородниците“, а след това – този на хората, спадащи към групата на военните, улемата и администрацията. Тези особености при регистрацията на сейидите, показващи тяхното влияние в османското общество, се наблюдават към края на XVII в. и в градовете Никопол и Силистра (Parveva, 1998, pp. 166 – 167).

Други професии, свързани с различни задължения от административен и стопански характер, са събирачи на данъци (*мухасъл*), на пазарни такси (*бадждар*), началници на различни занаятчийски съсловия, чиновници, отговарящи за реда и търговската дейност по пазарите (*мухтесиб*), пълномощници/представители на жителите от градските махали (*кетхуда*), управители на вакъфи (*мютевели*), началници/отговорници за продавачите на пазарите (*сер-и форуш*) и др. Други длъжности са на лица, натоварени с контролна дейност, и представители или отговорници на определени занаятчийски съсловия. Като пример в това отношение са записаните през 1570 г. 6 лица, отговарящи за продавачите на стоки и вещи; 5 човека, изпълняващи длъжността началник на майсторите подковачи; 5 лица, отговарящи за складовете със зърнени храни и хранителни продукти; 4-ма началници на касапите и 4-ма чиновници, отговарящи за реда и търговската дейност по пазарите (*мухтесиб*). Също така през същата година има записан и по 1 началник на занаятчиите, бродиращи тъкани със сребърни или златни нишки (*сърма*); на производителите на кожени принадлежности за коне; на лекарите; на производителите на керамични изделия и на шивачите.

И при тази група лица, изпълняващи административни и ръководни дейности, се наблюдава навлизане на новоприели исляма християни. Този процес е най-добре засвидетелстван през 1570 г., когато конвертитите събирачи на пазарни такси, заемат относителен дял от 28,6 %, а бирниците неофити представляват 10,7 % от всички лица, упражняващи тази професия в града.

47 През 1519 г. са 16, през 1530 г. – 9, а през 1570 г. – 53.

48 BOA, Istanbul, TD 494, f. 24.

3.2. Занаяти

Сред градското население се откроява групата на лицата, практикуващи различни видове занаяти и търговия, и тези, заети в сферата на земеделието и животновъдството. През 1519 г. в гр. Одрин са записани общо 1531 градски жители (мюсюлмани и немюсюлмани), които представляват 30 % от цялото градско население, а през 1570/571 г. общият им брой се повишава на 1869 (32,6 %).⁴⁹

ТАБЛИЦА 1. Количествени характеристики на лицата, занимаващи се със занаяти, търговия, земеделие и животновъдство в град Одрин (мюсюлмани и немюсюлмани)

Година	Занаятчии		Търговци		Земеделие и животновъдство	
	Брой	%	Брой	%	Брой	%
1519	1309	85,5	164	10,7	58	3,8
1570/1	1313	70,3	208	11,1	348	18,6

Между 70,3 % и 85,5 % от градското население са заети в сферата на занаятите. Другите два отрасъла от градската икономика са търговията, в която има ангажирани между 10,7 % и 11,1 % от лицата с отбелязани професии, и земеделието и животновъдството, чийто относителен дял варира между 3,8 % и 18,6 %. Статистическите данни показват, че най-голям брой лица са ангажирани с практикуването на различни видове занаяти, чиято продукция най-вероятно е предназначена да задоволява потребностите на местното или придошлото население или да бъде предлагана на големите пазари в Османската империя.

Градът в османската епоха, независимо от своите мащаби, се характеризира, на първо място, със съществуването на център за производство и размяна, какъвто е пазарът. Той съдържа три главни елемента: безистен (покрит пазар); един или няколко хана или кервансарая, които са едновременно складове, места за търговия на едро и странноприемници за пътниците и търговците; и накрая чаршия: мрежа от улици с многобройни магазинчета и дюкяни, обикновено групирани по занаяти. В повечето случаи това са дюкяни на различни видове занаятчии – хлебари, бозаджии, тъкачи, шивачи, обувчари, златари и др. Практикуването на тези, а и на други занаяти, от своя страна, е показател за степента на урбанизация на градовете през тази епоха и за специфичния начин на живот, различен от този в селата (Gibb, Bowen, 1957, pp. 276 – 281; Venshteyn, 1999, p. 230; Georgieva, 1999, pp. 286 – 291; Ivanova, 1999, pp. 119 – 126; Braudel, 2002, pp. 44 – 174).

В османските данъчни регистри също се откриват характерните черти на разнообразната градска икономика. Поради големия брой занаяти ги разпределям в единадесет различни занаятчийски групи въз основа на два основни критерия: суровина, използвана от занаятчиите за производство, и предназначение на готовия продукт.

ТАБЛИЦА 2. Занаятчийски групи в град Одрин през XVI в.

Занаятчийска група	1519 г.		1570/1571 г.	
	Брой	%	Брой	%
1. Тъкачество и шивачество	419	32	288	21,94
2. Кожарство и обушарство	240	18,33	256	19,5
3. Храни и напитки	175	13,4	168	12,8
4. Обществен сектор и услуги	157	12	119	9,06
5. Металообработване	93	7,1	137	10,43
6. Строителство и дървообработване	71	5,42	112	8,53
7. Производители на предмети за бита и оръдия на труда	61	4,66	46	3,5
8. Работници	56	4,27	51	3,88
9. Производители на оръжие	15	1,15	15	1,14
10. Транспорт	14	1,06	102	7,77
11. Други	8	0,61	19	1,45
ОБЩО	1309	100 %	1313	100 %

Данните от таблица 2 показват наличието на единадесет различни занаятчийски групи, срещани в град Одрин през XVI в. През този хронологически период някои от тях запазват водещото си място в градската икономика, други претърпяват спад в развитието си, а трети постепенно се развиват и утвърждават сред градското население. Три основни групи занаяти са най-разпространени през целия XVI в. На първо място, това е групата занаяти, свързани с „тъкачеството и шивачеството“, следвана от занаятчийските групи „кожарство и обушарство“ и „храни и напитки“. Тези три занаятчийски групи, макар и в друга последователност, се оказват най-разпространени в края на XV и през целия XVI в. и за град Пазарджик. В този градски център през 1472 г. най-много занаятчици спадат към „тъкачество и шивачество“, където са записани 5 шивачи, 5 тъкачи и 1 бояджия на различни видове тъкани. През първата половина на XVI в. по количествени показатели сред занаятчиите в града се откроява сектор „храни и напитки“, а към 1570 г. вероятно нуждата от обработката на кожа и производството на кожени изделия спомага за утвърждаването на тази група занаяти сред градското население (Бойков, 2008, pp. 31 – 121).

За да се разгърне пълната картина от занаяти, практикувани от градското население, е необходимо да се направи подробен анализ на трите най-разпространени занаятчийски групи. Като допълнение към статистическата информация ще използвам и описанията на занаятите в Одрин, направени от Мартин Грюнеберг (1582 г.), и „Законника за ихтисаба“⁵⁰ на

⁵⁰ Ихтисаб/хисба – разпоредби, които регламентират мерките и теглилките на пазара и фиксират цените и качеството на стоките. Всички разпоредби първоначално са обсъждани между майсторите на гилдиите и представители на султана и впоследствие влизат в сила след потвърждение от страна на султана. По-подробно, вж. у Б. Цветкова и др. (Tsvetkova, 1972, pp. 19 – 66; Inalcık, 2000, pp. 153 – 154; Inalcık, 1978, pp. 215 – 217; Faruqi, 2009, pp. 31 – 32).

град Едирне“, който е бил в сила от 17 до 26.VI.1502 г. (Tsvetkova, 1972, p. 149) – интервал от време, който отговаря на изследвания период.

На първо място през целия XVI в. се нарежда групата на хората, занимаващи се с „тъкачество и шивачество“.

ТАБЛИЦА 3. Общ брой на занаятчиите,
включени в групата „тъкачество и шивачество“

Занаяти	1519 г.	1570 г.
1. Шивачи	146	68
2. Тъкачи на платове	52	18
3. Производители на конусовидни шапки от кече	40	9
4. Лица, изработващи тъкани от козина	31	25
5. Кечеджи/кебеджи ⁵¹	23	22
6. Производители на копринени тъкани и платове	16	4
7. Производители на памучни тъкани	15	34
8. Бояджии	15	3
9. Шивачи на кожени изделия	15	1
10. Даракчии	10	31
11. Шивачи на различни видове облекла от кадифе	11	-
12. Лица, произвеждащи седла за коне, магарета и др.	9	1
13. Лица, изработващи копринени покривала за глава, воал	8	1
14. Шивачи на самари	6	1
15. Производители на юргани (<i>завивки</i>)	5	1
16. Производители на дъшеци	4	1
17. Производители на дрехи, ушити от аба	4	-
18. Шивачи на шатри и палатки	3	-
19. Производители на кърпи за глава	2	-
20. Производители на фереджета	2	-
21. Лица, произвеждащи пояси за кръста	1	7
22. Производители на кърпи за софра (<i>пешкири</i>)	1	-
23. Производители на кафтани ⁵²	-	21
24. Производители на чалми и тюрбани	-	12
25. Производители на чували, изплетени от конски косми	-	12
26. Производители на „мест“	-	9

51 Лица, използващи дебел вълнен плат за ушиването на дрехи, шапки, терлици и др.

52 Мъжка дългопола дреха без подплата, носена най-отгоре.

27. Лица, бродиращи със златни или сребърни нишки	-	4
28. Производители на малки шапки, тип „таке“	-	3
ОБЩО	419	288

През 1519 г. в сферата на производство на платове и дрехи участват 419 лица, което им отрежда най-висок относителен дял от 32 % сред занаятчиите. През 1570 г. общият брой на лицата, спадащи към тази занаятчийска група, е по-малък – 288, но те отново заемат най-голям относителен дял от 21,94 % и респективно първото място в занаятчийското съсловие в града⁵³. Количествените характеристики на тази професионална група показват по несъмнен начин нейната устойчивост и лидерската ѝ позиция сред останалите занаятчийски групи в Одрин през XVI в. Също така тези стойности дават основание да се твърди, че тъкачеството, шивачеството и производството на различни видове продукти от тъкани се оказват характерен и специфичен отрасъл за града и неговия хинтерланд през шестнадесетото столетие.

Най-разпространеният занаят в тази група е освен на лицата, обозначени с общия термин „шивач“, и на такива, строго специализирани в изработването на определен вид артикул. Например през 1519 г. се откриват 3 лица, практикуващи професията „шивач на шатри/палатки“⁵⁴. Тук най-вероятно става въпрос за занаятчи, които шият шатри, предназначени за нуждите на войската по време на военен поход. През 1570 г. обаче тази професия вече не се споменава, което не означава непременно, че производството на шатри в града е преустановено.

Други характерни представители на този бранш са шивачите на кожени изделия. Техният брой през 1519 г. е 15 (3,58 %), а петдесет години по-късно се споменава само за едно лице, практикуващо тази професия. Изработените от тези шивачи стоки най-вероятно са кожуси, предназначени за градското население през студентите зимни месеци, или различни видове шапки и военна екипировка. Анализирайки представителите на този занаят, се забелязва интересна особеност. Тя се изразява в това, че през 1519 г. част от тези кожухари, 6 на брой, са християни и живеят „под наем“ в „Махала Тимур Боа“. Това са: „Ставри, кожухар; Йорги, кожухар; Димо, кожухар; Стамат, кожухар, Тодор, кожухар и Никола, кожухар“⁵⁵. Възможно е това да са придोшли християни от околностите на града или от други области на Империята, които живеят под наем във вакъфски помещения, използвайки ги едновременно за работилница и дюкян. Това е много често срещана практика един или няколко занаятчи да наемат едно помещение, което използват като място за производство и за търговия на произведените от тях стоки.

Сред съсловието на шивачите се открояват още шивачите на памучни тъкани⁵⁶, на самари⁵⁷, на дюшеци⁵⁸ и завивки (*юргани*)⁵⁹ и тъкачите на платове. Именно за последните е характерно, че през 1519 г. по количествени показатели (52) те се нареждат на второ място след

53 Виж таблица 3.

54 BOA, Istanbul, TD 77, f. 4.

55 BOA, Istanbul, TD 77, ff. 2 – 3.

56 През 1519 г. техният брой е 15, а през 1570 г. – 34.

57 През 1519 г. техният брой е 6, а през 1570 г. – 1.

58 През 1519 г. техният брой е 4, а през 1570 г. – 1.

59 През 1519 г. техният брой е 5, а през 1570 г. – 1.

шивачите на платове. През 1570 г. техният брой се понижава на 18. В повечето случаи това са лица, които са отбелязани в регистрите с общо наименование – тъкач, без да се конкретизира за тъкането на какъв вид плат става въпрос. Но явно, специализираното текстилно производство оказва своето влияние и регистраторът е отбелязал някои занаятчии, като тъкачи на памучно платно, производители на копринени платове⁶⁰, кадифе⁶¹, аба⁶² и чоха. Различните видове платове имат различно предназначение и качество. Вълнените платове се делят на груби (*аба*) и по-тънки сукна (*чоха*). Абата се използва основно за ушиването на дебели зимни дрехи, а чохата – за изработването на женски зимни фереджета и мъжки дрехи (Kalitsin, Todorov, 1977, р. 386, 416). През XVI в. като производствен център на аба на Балканите се оформя град Филибе (*Пловдив*) (Faroghi, 2009, р. 49; pp. 164 – 166), а град Одрин се специализира в производството на чоха (Venshteyn, 1999, р. 232).

Изобр. 3. Пазар в Пловдив – 1885 г. Худ. Иван Мърквичка
Снимка: Публичен домейн.

Друг характерен занаят в групата „тъкачество и шивачество“ е производството на конусовидни шапки – *кюлях*.⁶³ Този вид шапки в различни модели са носени от мъжкото население в Османската империя. Те се различават от *кавука* – най-разпространения модел висока кука шапка,

по това, че не са тегилирани и са кроени от един плат. Тъй като основният материал за направата на *кюлях* е кечето, много често той е наричан и „кече *кюлях*“ (Kalitsin, Todorov, 1977, р. 397, 401). Споменавайки за кечето, е необходимо да се отбележи и присъствието на 23-ма занаятчии през 1519 г. и 22 лица през 1570 г., заети с производството на различни видове продукти от този плат. Кечето е дебел вълнен плат, използван за ушиването освен на *кюлях*, а и на *терлици*, на *постелки* за под, *палатки* и др. Най-дебелият вид кече е наричан *кебе*. От него са изработвани *овчарските наметала* и *завивките* за добитъка (Kalitsin, Todorov, 1977, pp. 399 – 400). Не на последно място, се забелязва и наличието на *мутафчии* в тази група⁶⁴. Това са занаятчии, тясно специализирани в изработването на *чул* – груба тъкан от козя вълна, най-често използвана също за покривало за едрия рогат добитък (Kalitsin, Todorov, 1977, р. 416).

60 През 1519 г. техният брой е 16, а през 1570 г. – 4.

61 През 1519 г. техният брой е 11.

62 През 1519 г. техният брой е 4.

63 През 1519 г. броят на производителите на конусовидни шапки е 40, а през 1570 г. – 9.

64 През 1519 г. техният брой е 31, а през 1570 г. – 25.

Градското занаятчийско производство и функционирането на градския пазар са регулирани в законите за пазарните мита и такси, издавани от османските султани за определен регион или град. Тези разпоредби имат за цел да регламентират стопанската активност в градовете и да направят възможно облагането ѝ в полза на централната власт. Също така, за да се осигури прехраната на градското население, се въвежда и нормиране на цените на хранителните и нехранителните стоки на градския пазар (Tsvetkova, 1972, pp. 79 – 102; Ivanova, 1999, pp. 121 – 122; Faroqi, 2009, pp. 31 – 32). Определянето на цените става с участието на местните административни власти, представители на занаятчиите и местните първенци. За упражняването на контрол върху търговията на пазара се грижат няколко лица. Един от тях е мухтесиба, който е пряко подчинен на кадията. Основните му задължения се изразяват в това да упражнява контрол върху качеството на продуктите на пазара; да определя максималните цени на стоките, да следи за тяхното спазване и не на последно място – да обръща внимание на хигиената в търговско-занаятчийските места (Tsvetkova, 1972, pp. 65 – 78; Inalcik, 1978, p. 106; Gradeva, 1999, p. 183). Всички занаятчии са длъжни да спазват юридическите рамки и цените на произведените от тях продукти съгласно издадените от властта закони. Един от тях е „Законник за ихтисаба на град Едирне“, издаден през „средните десет дни на [месеца] Зилхидже 907 г. [17 – 26.VI.1502 г.]“ (Tsvetkova, 1972, p. 149) и е бил в сила по време на изследвания от нас период.

За шивачите е постановено „да шият [горна дреха] от чоха, подплатена с хастар, при условие че е среден ръст, да я продават по 25 акчета“; „да шият горна дреха от сукно с украса от вълна по 30 акчета“; „да ушиват мирахорски⁶⁵ дрехи било от дамска или кадифе по 30 акчета. Ако е квадратни форми, да се ушива между 32 – 35 акчета. Ако сукното е фес-тонирано, да се шие по десет акчета; а когато е от дамска и от кадифе – 25. Женска горна дреха с ширит да шият за 20 акчета ... права, надиплена или богасия⁶⁶ – да ушиват най-доброкачественото до 30 акчета, средното – до 25 акчета, и най-долното – за 20 акчета“. А за дръндарите е казано „да разбиват памука по сто дирхема⁶⁷ за акче. Да не се държи сметка за цената на [памука]. Ако продават памука разбит, да го продават с печалба четири акчета, да бъде върху единадесет [акчета]“ (Tsvetkova, 1972, pp. 144 – 145).

По отношение на качеството на произведените продукти в Законника се казва следното: „Ако продават ушито, да бъде хубаво ушито, да не се чувства нужда от поправка. И него мухтесибът да контролира“ (Tsvetkova, 1972, p. 145). Тук ясно се вижда контролната функция, с която е натоварен мухтесибът.

На второ място, сред занаятчийските групи през XVI в. се нареждат занаятчиите, които се занимават с „кожарство и обущарство“.

⁶⁵ *Мир-ахур* – началник на султанската конюшня.

⁶⁶ *Богасия* – рядко тъкано памучно платно, използвано главно за подплата.

⁶⁷ *Дирхем* – стара мярка за тежест. Имало най-различни стандарти на тази мярка, но тук очевидно става дума за османската мярка, равняваща се на 3,207 г. Вж. у Х. Иналджък (Inalcik, 1994, p. xxxviii).

ТАБЛИЦА 4. Общ брой на занаятчиите,
включени в групата „кожарство и обуцарство“

Занаяти	1519 г.	1570 г.
1. Обуцари	91	106
2. Щавачи на кожи, кожари	60	64
3. Производители на кожени принадлежности за коне	59	51
4. Ботушари	18	19
5. Производители на цървули	6	-
6. Лица, обработващи дебели кожи за подметки на обувки	4	1
7. Производители на дребни метални или дървени пирони, служещи за прикрепяне на ходилото на обувката към горната част.	2	14
8. Производител на обувки от европейски тип	-	1
ОБЩО	240	256

Към тази група спадат занаятчиите, обработващи кожи от овце, кози и едър рогат добитък, и тези, свързани с производството на продукти от тях, като обувки, ботуши и кожени принадлежности за коне. Данните от таблица № 4 показват, че в през 1519 г. са записани общо 240 лица, практикуващи занаяти, спадащи към тази професионална група. Те заемат относителен дял от 18,33 %. През 1570 г. общият брой на занаятчиите от тази група е 256 и те представляват 19,5 % от занаятчийското съсловие.

За обуцарите в Законника е регламентирано да продават „червените чизми – най-доброкачествените – по 30, средните – по 30⁶⁸, и най-долнокачествените – по 20 – 26. Останалите цветове [да продават] най-доброкачествените по 22, средните – по 21, най-долнокачествените – по 20 [акчета]“. А за прословутите одрински сарачи е записано: „ако седлото „османи“⁶⁹ е изцяло в червен цвят и е с хубави връзки, най-доброто качество [да струва] до 550 – 600 [акчета], средното – 450 – 500, а най-долното качество – до 350 – 400. Ако е бяло „османи“ – до 500 акчета. За „шаркь“⁷⁰, което е изцяло в червен цвят, за най-доброкачественото до 550 – 600, за долнокачественото – до 350 – 400“ (Tsvetkova, 1972, p. 141).

Третото място се заема от градските занаятчици, занимаващи се с приготвянето на „храни и напитки“.

68 Тук явно има допусната грешка в текста, защото няма логика обувките с най-високо и средно качество да са на една и съща цена.

69 Явно се касае за седло от местен стил и обработка.

70 Означава „източно“ и най-вероятно става въпрос за седло от източен (*азиатски*) тип.

ТАБЛИЦА 5. Общи количествени показатели на занаятчиите,
включени в групата „храни и напитки“

Занаяти	1519 г.	1570 г.
1. Хлебари	36	29
2. Готвачи	34	22
3. Касапи	24	74
4. Производители на баници и бюреци	14	7
5. Производители на боза	13	4
6. Производители на халва	9	11
7. Лица, приготвящи печени кокошки и патици	8	5
8. Лица, приготвящи варени агнешки главички	8	-
9. Рибари	5	2
10. Производители на пчелен мед	5	-
11. Лица, приготвящи ястия от хайвер	4	3
12. Лица, които пекаат леблебия	3	-
13. Производители на туршии	2	4
14. Производители на захарни изделия	2	2
15. Лица, приготвящи супи или ястия от шкембе	2	1
16. Лица, които пекаат кръгли питки за хранене	2	1
17. Производители на айрян	1	2
18. Производители на баклава	1	1
19. Сладкар	1	-
20. Лице, приготвящо ястия от бакла	1	-
ОБЩО	175	168

В тази група са записани занаятчици, свързани с производството на хлебни изделия, напитки и сладкиши, които наброяват 20 различни занаята. През 1519 г. най-многобройни са хлебарите – 36, които заемат относителен дял от 20,57 %, следвани от готвачите, които са 34 на брой и представляват 19,43 % от тази занаятчийска група. Според Законника цената на хляба е по 50 акчета килето: „11 акчета е цената на брашното, 3 акчета разноска и за самите [хлебари] остава 1 акче“ (Tsvetkova, 1972, р. 142). Относно готвачите в законодателния паметник е записано: „Готвачите да готвят чисто приготвените от тях ястия. А чиниите да се мият с чиста вода! По тезгяхите им да няма неверници. Да не готвят нищо с лой. Месото, което струва 1 акче, каквото и количество да купят, да го продават по 5 пари. А готвено, което струва 1 акче, ще добавят към [цената] му 1 пара. Продават също към него и хляб за 2 пула. Ако купуват за повече или по-малко от 1 акче, продават по същата сметка. Това бе проверено [и прието] с общото съгласие на всички готвачи в Едирне“ (Tsvetkova, 1972, р. 143).

През 1570 г. се наблюдава разместване сред водещите занаяти в тази група и лидерската позиция се заема вече от касапите, които са 74 на брой и представляват 44,04 % от групата „храни и напитки“. Немският търговец Мартин Грюневез, който преминава през град Одрин по това време, се впечатлява от кухнята и напитките на османците и отделя голямо място в своите записки на тази тема, като ги описва с най-малки подробности. За шербета той споделя, че „се приготвя по много начини и се нарича с различни имена. Това питие – пише той – те приготвят от ябълки, круши, сушени стафиди и иначе от дребни круши с мед или захар. Един шербет е леко сладникав, друг – по-сладък, един леко киселичък, друг – по-кисел; един с остър вкус, друг – блудкав. Един шербет наричат анадолски, друг – татарски и т.н.“ (Уопов, 1979, р. 412).

За айряна същият автор казва, че османците го „приготвят по следния начин: сваряват подсладено мляко, което след това оставят да изстине до степен да могат да държат пръста си в него. Сетне поставят в средата му, без да разбъркват, малко кисело мляко или кисел квас, или парченце хляб, или пък капчица оцет. Тогава го оставят, и то от час на час става все по-гъсто. След това го сипват в една торбичка да виси, така че течността да се оттече от само себе си [...] Щом настане време за ядене или по друго време, те вземат от това мляко в един съд и му прибавят малко вода, така то става по-рядко, като че ли идва направо от кравата. Така че то представлява питие от кисело мляко, но не за кисели недоболни хора“ (Уопов, 1979, р. 413).

ТАБЛИЦА 6. Занаятчийски групи, практикувани от мюсюлманското население в Одрин през XVI в.

Занаятчийски групи	1519 г.	1570 г.
Тъкачество и шивачество	391	252
Кожарство и обущарство	228	237
Храни и напитки	161	152
Обществен сектор и услуги	125	92
Металообработване	83	112
Производители на предмети за бита и оръдия на труда	60	36
Строителство и дървообработване	56	74
Работници	53	49
Производители на оръжие	13	15
Транспорт	8	101
Други	3	14
ОБЩО	1181	1134

В голям град като Одрин отделните религиозни общности проявяват предпочитания към определени групи занаяти. Информацията от таблица 6 показва, че през цялото шестнадесето столетие предпочитанията на мюсюлманското население са ориентирани, на първо място, към занаятите, спадащи към групата „тъкачество и шивачество“, на второ място, към дейностите, характерни за „кожарството и обущарството“, и на трето място

занаятите, свързани с производството на хранителни продукти и напитки. Във всички тези занаятчийски групи мюсюлманите значително преобладават (между 87,5 и 95 %) над представителите на другите религиозни групи – християни и евреи.

Предпочитанията на немюсюлманите към градските занаяти се оказват в други групи, за разлика от мюсюлманите.

ТАБЛИЦА 7. Занаятчийски групи, практикувани от християнското население в град Одрин през XVI в.

Занаятчийски групи	1519 г.	1570 г.
Обществен сектор и услуги	29	27
Тъкачество и шивачество	27	36
Строителство и дървообработване	15	38
Храни и напитки	14	16
Кожарство и обущарство	12	19
Металообработване	8	25
Транспорт	6	1
Други	5	5
Работници	3	2
Производители на оръжие	2	-
Производители на предмети за бита и оръдия на труда	1	10
ОБЩО	122	179

За предпочитанията на християнското население към определени групи занаяти може да се направи следното обобщение: през 1519 г. християните са ориентирани, на първо място, към професиите, в сферата на „обществения сектор и услугите“ (общо 29 лица); на второ място към занаятите, свързани с обработката на тъкани, платове и изработването на дрехи (27); и на трето място – дейностите, спадащи към строителния бранш (15). Петдесет и една години по-късно се наблюдава обратното подреждане на предпочитаните от тях занаяти. На първо място се нареждат занаятите, свързани с дървообработването и строителството на сгради (38); следвани от занаятите, спадащи към групата „тъкачество и шивачество“ (36); и на трето място професиите, характерни за групата „обществен сектор и услуги“ (27)⁷¹.

Тук трябва да се отбележи и приносът на хайманетата⁷² в професионалната структура на християнското население в Одрин през 1570 г. През тази година в града са записани 40 хайманета, глави на домакинства. От тези 40 лица без установено местожителство 18 (45%) са с отбелязани професии. Сред тях най-многобройни са занаятчиите дърводелци – 4 на брой, заемащи дял от 22,22 %, следвани от шивачите, чийто общ брой е 3 и относителен

⁷¹ Виж таблица 7.

⁷² Лица без установено местожителство.

дял 16,66 %. Също така се забелязва наличието и на 2-ма механджии, 2-ма градинари, 2-ма обушари, 1 железар, 1 кюречия, 1 бръснар и 1 художник. Възможно е тези занаятчии да са заселени от османската власт в града с цел стимулиране развитието на градското стопанство и производство. През целия изследван период град Одрин е хас⁷³ на султана, т.е. всички приходи от него отиват в полза на държавната хазна. Това е много често използван метод както от османските управници, така и от владелците на земя с различен статут, които с цел възстановяване на мястото и повишаване на приходите от него заселват население (хайманета, роби, освободени роби и др.). Друга възможна хипотеза е това да са християни, които търсят начин за изкарване на прехраната си чрез занаята, който владеят.

При християните занаятчии се забелязва, че през 1519 г. няма записан нито един занаятчия, владеец на бащина, докато през 1570 г. за 41 християни е отбелязано, че успоредно със занаятчийството се занимават и със земеделие. Тези 41 християни, владелици на бащина, представляват 22,9 % от всички записани християни занаятчии (179) в града. Най-голям брой занаятчии, владелици на бащина, има в групата на мъжете, занимаващи се със „строителство и дървообработване“, където са записани 14 лица, заемащи дял от 36,8 % от всички християни, заети в тази сфера. Възможно е занаятът, който упражняват гражданите немюсюмани, да не е толкова доходоносен и по тази причина да се налага отглеждането на зеленчуци и плодове в наследствените недвижими имоти в околностите на Одрин. Полученият излишък от земеделската продукция вероятно е предлаган на големите пазари в града, а с получените финансови постъпления семейството успява да погаси своите данъчни задължения или да закупи семе или инвентар за новата земеделска година. Друга възможна хипотеза за практикуването успоредно на занаяти и земеделие е наличието на голямо семейство. В повечето случаи едно голямо домакинство обхваща няколко поколения, които живеят под един покрив. При затруднения с осигуряване прехраната на фамилията само чрез производство или продажба на занаятчийски стоки и услуги много често се прибегва до обработването на различна по размер орна земя, чиято продукция впоследствие се използва за задоволяване ежедневните консуматорски нужди на семейството.

По отношение на евреите е много трудно да се определят техните предпочитания към определени видове занаяти. Това е породено от факта, че в регистрите се съдържа твърде оскъдна информация за тяхната професионална структура. Налице са само единични свидетелства за практикуваните от евреите занаяти през 1519 г. Въз основа на тази информация най-много занаятчии обединява групата „обществен сектор и услуги“, където има записани 1 лекар, 1 бръснар и 1 механджия. На второ място е групата „металообработване“, към която спадат записаните 1 производител на казани и 1 лице, изработващо груби подкови за ходене върху лег. Към занаятчийската група „тъкачество и шивачество“ има записан 1 евреин шивач. Както става ясно, сведенията за евреите са незначителни и

73 Хас – държавни приходоизточници с годишен доход от над 100 000 акчета, отдавани за ползване на представители на османския военноадминистративен елит за времето на изпълняваната от тях служба; султански хасове – приходоизточници, които не представляват личния домен на владетеля, а източник на приходи за държавната хазна.

не предоставят възможност за реконструиране професионалната ангажираност на еврейското население в икономическия живот на града.

Известна информация по въпроса за евреите занаятчии в Одрин дават еврейските извори и по-точно онези от тях, които представляват преписи от съдебни протоколи на равинските съдилища в редица селища на Балканите. Тези документи съдържат най-разнообразни случаи от съдебната практика на равинските съдилища с взетите по тях решения. От един такъв препис става ясно, че в града има евреин, собственик на пещ за производството на стъкло в Одрин, а от друг документ, който не е пряко свързан с наличието на евреи занаятчии в града, внася интересен нюанс, изразяващ се в частична забрана за практикуването на хазартни игри сред еврейското население в града в средата на XVI в. (Hanel, Eshkenazi, 1958, pp. 516 – 517). Поради оскъдността на сведенията, съдържащи се в тези две запитвания и информацията от регистрите, не може да се направи обобщение за предпочитанията на еврейското население към определени групи занаяти.

Според сведенията от регистрите през 1519 г. най-голям относителен дял сред занаятчийското съсловие заемат мюсюлманите (90 %), следвани от християните (9,5 %) и евреите (0,5 %). Като за евреите трябва да се направи отново уговорката, че тези данни са твърде оскъдни и несигурни. През 1570 г. мюсюлманите продължават да бъдат най-многобройни сред градските занаятчии, въпреки че относителния им дял намалява (от 90 на 86 %). Но също така се наблюдава и увеличаване броя на християните занаятчии, което води и до повишаване на относителния им дял от 9,5 на 14 %.

3.3. Търговия

Търговията е този отрасъл от градската икономика, който показва икономическата активност на местното или придошлото население. Чрез производството на различни видове стоки и предлагането на широка гама от услуги е постигната здрава връзка между занаятчии и търговци, което спомага за утвърждаването им като първостепенни фактори в градската икономика (Braudel, 2002, pp. 12 – 44). Османските документи предоставят възможност да се разкрие пълната гама от търговия на различни видове стоки, предлагани в дадено селище.

ТАБЛИЦА 8. *Видове търговци (мюсюлмани и немюсюлмани)
в град Одрин през XVI в.*

Видове търговци	1519 г.	1570 г.
Бакалин	60	37
Търговец	34	66
Продавач на билки и подправки	22	15
Продавач на кебап	12	15
Пазарджия	9	20
Продавач на тръстика	5	2

Дребен търговец	4	1
Продавач на ечемик	3	10
Продавач на шира	3	1
Продавач на гърба	2	13
Продавач на шербет	2	1
Търговец на роби	1	6
Търговец на брашно	1	4
Продавач на орехи	1	1
Джелепин	1	-
Съдържател на магазин (<i>дюкян</i>)	1	-
Продавач на вар, киреч	1	-
Търговец на птици	1	-
Търговец на ленено масло	1	-
Продавач на плодове	-	5
Продавач на нар	-	2
Продавач на кожи	-	2
Продавач на сено	-	2
Продавач на глинени съдове	-	2
Продавач на изделия от желязо	-	1
Продавач на жилища	-	1
Продавач на ножове	-	1
ОБЩО	164	208

От данните в таблица № 8 прави впечатление обособяването на различни видове търговци, зависимост от предмета на търговска дейност. Сред тях се открояват бакалите и хората, записани с общия термин търговец (базерган и тюджар). През 1519 г. броят на бакалите (мюсюлмани и немюсюлмани) в града е 60 и те представляват 36,6 % от цялото търговско съсловие в Одрин по това време. Петдесет и една години по-късно техният брой намалява на 37, а с това и относителният им дял на 17,8 %. Този спад в количествени показатели на бакалите обаче не се отразява пагубно на тази професия и тя успява да се нареди веднага след търговците в града по това време.

Броят на търговците (мюсюлмани и немюсюлмани), записани с термините базерган и тюджар, през 1519 г. е 34 и те представляват 20,7 % от всички лица, извършващи търговска дейност в града. Тези количествени показатели им отреждат второ място сред търговското съсловие в града по това време. При следващата регистрация, извършена през 1570 г., става ясно, че общият им брой се увеличава и те заемат водещо място в сферата на търговията с дял от 31,7 %. Изказано е предположение, че лицата, отбелязани с тези два

термина, са едри търговци, извършващи търговска дейност както в земите на империята, така и извън нея (Inalcik, 1978, pp. 98 – 103). Цитираните по-горе количествени показатели и самото обозначаване на търговците с тези термини дават основание за наличието на оживени търговски контакти между одринските търговци и тези в големите градове на империята, Азия и Европа.

Друга интересна тенденция, която прави впечатление, е изчезването на някои видове търговци и появата на нови. През 1570 г. изчезват срещаните единични случаи на записани по-рано търговци, като продавач на птици, на вар, ленено масло; дюкянджия и джелепин, и се появяват нови търговци, като продавачи на плодове (7), като за 2-ма от тях е уточнено, че продават нарове, 2-ма продавачи на кожи, 2-ма продавачи на сено, 2-ма търговци на глинени съдове и по 1 търговец на железни предмети, ножове и дори къщи.

Търговската дейност също е регламентирана в Законника за ихтисаба на град Одрин. Първата професия е тази на продавачите на билки, подправки и стоки от първа необходимост, записани в регистрите с термина атар. През целия XVI в. тези търговци се нареждат по количествени показатели на трето място, веднага след бакалите и лицата, записани с общия термин търговец. През 1519 г. техният брой е 22, а през 1570 г. – 15. В Законника за тези търговци е записано: „Ако атарите⁷⁴ купели кантар чер пипер за 950, оката им излизала върху 20 $\frac{1}{2}$. Да я продават по 24. Но червената боя, стипцата, черната боя, кимиона, захарта, и тем подобни неща, които са от първа необходимост, да ги продават десетте за 11 [акчета]. Ако се купува топът дамска хартия⁷⁵ 100 за 10, тесето ѝ да се продава по 6 [акчета]“ (Tsvetkova, 1972, p. 145) Продажбата на подправки, като чер пипер и кимион, предполага наличието на търговски връзки между одринските атари и търговци от Индия или други райони на Азия. От друга страна, голяма част от тези подправки чрез посредници достигат и до пазарите в Западна Европа.

Другият вид търговци са търговците на роби.⁷⁶ Тези лица се занимават с продажбата на роби – християни военнопленници, на градските пазари. Ето какво казва бургундският пътешественик Бертрандон дьо ла Брокиер, който в началото на 30-те години на XV в. преминава през Одрин на път за Пловдив. Разказвайки за впечатленията си от пътуването между тези два града, той е записал следното в своя дневник: „Из пътя срещнах около 15 мъже и най-малко 10 жени с дебели вериги на шията. Те бяха наскоро заловени в Босненското кралство при един поход на турците. Двама турци ги водеха за продан в Одрин“ (Brokier, 1968, p. 97). Както става ясно от думите на Брокиер, тези мъже и жени са водени на робските пазар в Одрин.

За продажбата на хора в Одрин говори и Мартин Грюневег (1582 г.), който казва: „В дюкяните се продават не само обикновени стоки, но и хора; и не само такива от чуждите страни, но често нуждаещи се родители оставят децата си за продан. Те биват въведени в един дюкян, млади и стари (мъжете отделно, жените също отделно). В дюкяните има пейки, както в баните, които търговецът покрива с килими, украсява стените с листа и цветчета и вдига онези, които са за продажба, най-добре украсени. Тогава тези хора, каквото могат да правят, сядат и работят, другите пък седят и почиват“ (Yonov, 1979, p. 411).

74 Продавачите на билки, подправки и стоки от първа необходимост.

75 Дамска хартия, т.е. хартия, произвеждана в град Дамаск или в района около Дамаск.

76 През 1519 г. има записан 1 „търговец на роби“, а през 1570 г. – 6.

Наличието на пазар за роби в града се доказва и от изследваните регистри. В тях приходите от пазара за роби са обособени в самостоятелна мукатаа⁷⁷ заедно с приходите от пазарни такси на пазара за коне и кланицата. Трябва да се отбележи, че за развитието на търговията с роби през XVI в. допринася и фактът, че шестнадесетото столетие е период на най-голямо териториално разширение на Османската империя. Всеки военен поход в чуждите земи е съпроводен с нов приток на военнопленници, което стимулира развитието на този род търговия. Още от XV в. османската държава се опитва да контролира търговията с роби. Във всеки голям град роботърговците са организирани в гилдии и обвързани помежду си с колективна отговорност. Свободната търговия с роби е забранена, но много често тази забрана е нарушавана. Единственото място, където може да се търгува с роби, са робските пазари. Именно там всяка сделка се облага с такса, заплащана в еднакъв размер от купувача и продавача на роб или робиня, както и с брокерска такса. Най-големите пазари на роби са в Истанбул, Одрин, Скопие и Солун и тържищата в някои по-малки градски центрове, разположени по поречието на р. Дунав (Tsvetkova, 1972, pp. 82 – 83; Todorova, 2021, pp. 108 – 109).

През 1570 г. в града се появяват и търговците на плодове. През споменатата година техният брой е 5, като за още 2-ма продавачи е отбелязано, че са продавачи на плода нар. Продажбата и формирането на цените на различните видове плодове е строго регламентирано в Законника, където е записано: „Ако кантар прясно грозде е по 30, оката му да се продава по 1 акче. При по-висока или по-ниска стойност и [продажната цена] да се определя по това“. За цената на бадемите е отбелязано: „Понеже кантарът бадеми всъщност е по 210 [акчета], прие се да продават оката по 6 [акчета]. При по-висока или по-ниска стойност [продажната цена] да се определя според това“. За продажбата на смокини е казано: „Понеже кантарът смокини е по 68 акчета, прие се 230-те дирхема да се продават за едно акче. Това правило се въведе. При по-висока или по-ниска стойност [продажната цена] се определя според това“. Явно, на пазарите в Одрин са се предлагали различни сортове кайсии, защото цената на всеки от тях е записана в Законника по следния начин: „Понеже кантарът кайсии „каплани“ се продава за 200, прието бе оката им да се продава по 5. И другите сортове кайсии се оценяват по същия начин. Понеже [кантарът] зарзали⁷⁸ с разноските е по 90 [акчета], прие се 160-те дирхема да се продават за акче“. Също така в цитирания правен документ е регламентирана и цената на лешниците, като се уточнява: „Понеже [кантарът] „европейски“ лешници, включително разноските, е 93 [акчета], прие се 160-те дирхема да се продават по 1 акче“, а за „сливите от сорта „кара арсланъ“ се посочва, че „са се продавали с разлика повече от 10 от кантара сливи от сорта „кемасекене“⁷⁹“ и се конкретизира, че „ако приемем за 100 „кара арсланъ“, „кемасекене“ да се продава по 2 и половина [акчета]“ (Tsvetkova, 1972, p. 143).

77 Мукатаа – държавен приходоизточник, даден под аренда срещу откуп, равняващ се приблизително на годишния приход от обекта.

78 Сорт кайсии.

79 Б. Цветкова посочва, че в текста на Й. Баркан думата е разчетена като „тамаскене“. Най-вероятно става въпрос за „дамаски“ сливи, т.е. сливи от Дамаск или сорт, който е характерен за района на Дамаск.

**ТАБЛИЦА 9. Видове търговска дейност,
упражнявана от мюсюлманското население в града през XVI в.**

Търговци	1519 г.	1570 г.
Бакалин	59	36
Търговец	33	66
Продавач на билки и подправки	21	15
Продавач на кебап	12	15
Пазарджия	9	20
Продавач на тръстика	5	1
Продавач на ечемик	3	10
Дребен търговец	3	1
Продавач на шира	3	1
Продавач на дърва	2	13
Търговец на роби	1	6
Търговец на брашно	1	4
Продавач на орехи	1	1
Продавач на шербет	1	1
Джелепин	1	-
Дюкянджия	1	-
Продавач на вар, киреч	1	-
Търговец на птици	1	-
Продавач на плодове	-	4
Продавач на нар	-	2
Продавач на кожи	-	2
Продавач на сено	-	2
Продавач на глинени съдове	-	2
Продавач на изделия от желязо	-	1
Продавач на жилища	-	1
Продавач на ножове	-	1
ОБЩО	158	205

През 1519 г. в сферата на търговията значително преобладават мюсюлманите – общо 158 на брой, които заемат относителен дял от 96,34 % от всички търговци в града, без оглед на религиозната им принадлежност. След тях са търговците християни общо 4 на брой. Това са 1 бакалин, 1 търговец, който владее бащина, 1 търговец на ленено масло и 1 продавач на шербет. Всички тези 4-ма християни, занимаващи се с търговска дейност, представляват 2,44 % от търговското съсловие в града. Относно сведенията за наличието на евреи търговци в гра-

да, трябва да се отбележи наличието на 1 дребен търговец и 1 продавач на билки и подправки, заемащи относителен дял от 1,22 %.

През 1570 г. мюсюлманите продължават да играят доминираща роля в сферата на търговията със своите 205 търговци и внушителен относителен дял от 98,56 %. Останалата малка част от търговското съсловие се заема от християните търговци, които през споменатата година са общо 3 на брой (1 бакалин; 1 продавач на плодове и 1 продавач на тръстика) и заемат относителен дял от 1,44 %.

Необходимо е да посоча, че регистрите не дават пълна информация за упражняваната от евреите търговската дейност в града. Това се потвърждава от редица изследвания, посветени на икономическата активност на евреите в империята (Epstein, 1980, pp. 101 – 144; Todorov, 1980, pp. 11 – 12; Inalcik, 1995, pp. 105 – 114; Ivanova, 1996, p. 52; Marcus, Ginio, 2007, p. 149), и от еврейски извори, показващи търговските взаимоотношения на одринските евреи с евреи от други градове на Балканите и Европа. От преписи на съдебни протоколи от равинските съдилища научаваме, че някои евреи от града са търгували с кожи и други стоки от италианския град Анкона, а други са извършвали съдружническа търговия с евреи от град Солун (Hanel, Eshkenazi, 1958, pp. 105 – 106; 151 – 152).

3.4. Земеделие и животновъдство

Сектор земеделие и животновъдство също е засвидетелстван в град Одрин през XVI в. През 1519 г. 58 градски жители (мюсюлмани и немюсюлмани) упражняват дейности, характерни за сферата на земеделието и животновъдството. Те представляват 3,8 % от цялото градско население с отбелязани професии през споменатата година. През 1570 г. броят на градското население (мюсюлмани и немюсюлмани), занимаващо се със земеделие и животновъдство, се увеличава на 348, което представлява 18,6 % от населението на града с посочени занаяти.

ТАБЛИЦА 10. Граждани (мюсюлмани и немюсюлмани), извършващи дейност, характерна за сферата на земеделието и животновъдството

Земеделци и животновъди	1519 г.	1570 г.
Християни, владетели на бащина	22	278
Градинари	15	25
Говедари	12	1
Овчари	4	6
Лица, отглеждащи рози	3	-
Пчелари	1	10
Лице, отглеждащо сусам	1	-
Евреи, владетели на бащина	-	25
Воденичари	-	3
ОБЩО	58	348

През 1519 г. са записани 22-ма християни, обработващи бащина, а през 1570 г. техният брой е 278.⁸⁰ Възможно е тази голяма разлика в броя на обработваемите от християните бащини се дължи или на пропуск от страна на османския чиновник, съставил по-ранния регистър от 1519 г., или на ориентиране на голяма част от християнското население към сферата на земеделието, и по-конкретно към засяването на посевни площи със зърнени култури, записани като бащини.

Изобр. 4. Розобер край гр. Казанлък (края на XIX в.).
Източник: Kanitz, 1882, p. 238.

Също така за 1570 г. е характерно и наличието на евреи, владелици на бащина (25). Допускам, че тези бащини са преминали у евреите след придобиване правото на владение и обработване от местното християнско население. Основание за това твърдение дава фактът, че в регистъра всички случаи на бащини, владени от евреи, са отбелязани със следната формула: „бащина на“ лицето „х“, син на лицето „у“, и двамата с християнски имена, последвано от словосъчетанието „в ръката на ...“, т.е. във владение на ..., след което е записано лицето „z“, за което изрично е упоменато, че е евреин. Например записаните в махала Айя Яни Подромос (Св. Йоан Предтеча) „Бащина на Димитри, син на Сарандинос, във владение на Соломон, евреин“, „Бащина на Димитри, във владение на Исхак, евреин“, „Бащина на Яни, син на Нено, син на Михал, във владение на Йосиф, евреин“⁸¹ или записаната в махала Айя Духтини (Св. Дух) „Бащина на Коста, син на Янос, във владение на Авраам, евреин“ и др.⁸²

Различни земеделски дейности са извършвани и в овощните и зеленчуковите градини и в близките чифлици в околностите на Одрин.

Така например през 1519 г. са записани 15 градинари, обработващи зеленчукови градини, а през 1570 г. – 25. За 3 лица през 1519 г. е отбелязано, че се занимават с обработване или отглеждане на розов цвят.⁸³ Макар че в регистъра от 1570 г. не са записани лица, занимаващи се с отглеждането на рози, този земеделски отрасъл, явно, е продължил да се развива, за което свидетелства една заповед, изпратена до одринския бостанджи башия. В нея се казва следното:

80 Вж. таблица 10.

81 BOA, Istanbul, TD 494, f. 96.

82 BOA, Istanbul, TD 494, f. 97.

83 BOA, Istanbul, TD 77, f. 14; 19; 31.

„Да се изпратят розови пръчки от Одринско за стария дворец в Цариград
До одринския бостанджи башия – заповед

Има нужда от гюлове за градините на стария дворец в Цариград и както винаги се е правело, ще трябва да се извадят гюлове от Одрин и да се изпратят насам. Отпусна се нуждата за целта сума, както му е редът.

Повелявам, когато пристигне заповедта ми, да не я задържиш и забавяш, а да се загрижиш здравата. Както се е доставяло досега, да доставиш розови пръчки, да ги натовариш на коне и изпратиш до щастливото подножие на престола ми. Да не бъдеш нехаен и неточен.

Зил-хидже 995 г. [по Хиджра].

[Октомври 1587 г.]“ (Dorev, 1940, р. 16).

Кятиб Челеби също отбелязва, че в началото на XVII в. отглеждането на рози в града е един от водещите отрасли в земеделието. Той споделя: „Споменатият Хисарлък⁸⁴ е чудесно, хубаво място за разходка. Пълно е с гюлища, и гюловата вода е един от най-главните търговски артикули на града“ (Argirov, 1938, р. 13).

Местоположението на Одрин на три големи реки, преминаващи през града, благоприятства напояването на посевните площи с вода. За тази цел са изградени воденици от типа долап, които напояват бащините, чифлиците, лозята, овощните, зеленчуковите и розовите градини в околностите на града. За доброто функциониране на тези воденици се грижат долапчи (воденичари). В регистъра от 1570 г. има записани именно 3-ма воденичари.

За напояването на градините около града разказва Кятиб Челеби, който отбелязва: „Коритото на Арда е каменисто, на Марица песъчливо, а на Тунджа глинесто. Край бреговете на тези реки са разположени около Одрин 450 градини; макар че те текат в прохлада под сенките на техните дървета, те не им дават доброволно нито капка вода, която се черпи с мъка с помощта на долапи“ (Argirov, 1938, р. 13).

Относно производството на вино и отглеждането на различни видове растения, дърветата, плодове и зеленчуци в градините около Одрин разказва Мартин Грюневег (1582 г.). Той е написал следното: „В този град се приготвят всякакви вина и с това е много прославен. Има извънредно много градини, пълни с всякакви растения, каквито можеш да си представиш. А плодовете им стават по-хубави и по-едри от другите. Що се касае до виното, там виреят лозя с бяло и червено грозде в голямо количество. Също така малоазийско или мускатно грозде. В господарската градина имаше ситно грозде, което, ако се сближи човек с тях, ни го поднасят и на нас. Наричат го коринтско. В тая градина има и палмови дървета със свежи фурми, сливи, майчин лист, захарна тръст и пр. Всички градини са пълни с бели и черни смокини, кестени, портокали и нарове, лимони, цитруси, кедрови дървета, стафиди, дюли, праскови, черни и бели черници“ (Упов, 1979, р. 409).

Не на последно място, трябва да посочим и наличието на животновъди в града. Те са представени от говедари⁸⁵ и овчари⁸⁶, пасящи стадата от едър и дребен рогат добитък в полетата около града. Вероятно тези стада са отглеждани, за да задоволяват консуматор-

84 Местност край Одрин, която Кятиб Челеби описва по-рано във връзка с местоположението на градските градини.

85 През 1519 г. техният брой е 12, а през 1570 г. – 1.

86 През 1519 г. техният брой е 4, а през 1570 г. – 6.

ските нужди на многолюдното градско население или военния и административния апарат, обслужващ функционирането на града и Империята.

ТАБЛИЦА 11. Дейности, характерни за сферата на земеделието и животновъдството, извършвани от мюсюлманското население в града през XVI в.

Земеделци и животновъди	1519 г.	1570 г.
Градинари	12	12
Говедари	10	1
Овчари	3	2
Лица, отглеждащи рози	3	-
Пчелари	1	10
Лице, отглеждащо сусам	1	-
Воденичари	-	3
ОБЩО	30	28

Към аграрния сектор през 1519 г. спадат 30 мюсюлмани, упражняващи различни видове дейности, свързани с обработката на земя и отглеждането на животни⁸⁷. Най-многобройни сред тях са градинарите, обработващи зеленчукови градини, които са 12 на брой. По количествени показатели след градинарите са лицата, пасящи едрия рогат добитък – волове, крави и биволи, по поляните в покрайнините на града. Техният брой е 10. Тези 30 мюсюлмани, земеделци и животновъди, записани през 1519 г., заемат относителен дял от 51,7 % от лицата, занимаващи се със земеделска и животновъдна дейност, без оглед на тяхната религиозна принадлежност.

През 1570 г. броят на мюсюлманите, ангажирани в сферата на земеделието и животновъдството, намалява на 28, а с това – и относителният им дял на 8,05 %. Като най-многобройни сред тях продължават да бъдат лицата, заети с обработката на зеленчуковите градини (12). През споменатата година се наблюдава увеличаване броя на пчеларите от 1 на 10. Именно те се нареждат веднага след градинарите по количествени показатели през 70-те години на XVI в.

ТАБЛИЦА 12. Дейности, характерни за сферата на земеделието и животновъдството, извършвани от християнското население в града през XVI в.

Земеделци и животновъди	1519 г.	1570 г.
Владелци на бащина	22	278
Говедари	2	-
Градинари	1	13
Овчари	1	4
ОБЩО	26	295

87 Вж. таблица 11.

Християните се нареждат след мюсюлманите по количествени показатели⁸⁸. През 1519 г. техният общ брой е 26 и те представляват 44,8 % от цялото градско население, извършващо дейности в сектора земеделие и животновъдство, независимо от религиозната принадлежност. Най-многобройни сред християнското население през споменатата година са земеделците, обработващи бащини (22). През 1570 г. броят на християните, занимаващи се със земеделие и животновъдство, се увеличава на 295. Тези количествени показатели отпреждат на християните лидерската позиция сред останалите религиозни групи в сферата на аграрното производство с относителен дял от 84,77 %. Както споменах по-рано, основна заслуга за това имат владелците на бащини, чийто брой се повишава спрямо 1519 г. близо 13 пъти. След лицата, обработващи бащини, по количествени характеристики се нареждат градинарите (13) и овчарите (4). Като за овчарите е характерно, че 1 от тях успоредно с пашата на дребния розат добитък (овци и кози) си изкарва прехраната, като обработва бащина.

През XVI в. мюсюлманите са ориентирани към отглеждането на зеленчуци, рози, пчели, сусам, едър и дребен розат добитък. А предпочитанията на християните са насочени към култивирането на владените от тях бащини и зеленчукови градини и в отглеждането на говеда и дребен розат добитък. За евреите е характерно наличието на 2-ма евреи градинари (1519 г.) и 25 евреи, владетели на бащини (1570 г.). По отношение на предпочитанията на мюсюлмани и немюсюлмани към земеделието и животновъдството е характерно, че през 1519 г. аграрният сектор е поделен основно между мюсюлманите (51 %) и християните (45 %) и една малка част от еврейското население в града (4 %). Към 70-те години на XVI в. християнското население се ориентира активно към тази сфера и заема водещо място в този отрасъл (85 %). Другите две религиозни общности – мюсюлмани и евреи, заемат минимален относителен дял, съответно от 8 и 7 %.

4. Заключение

Градското пространство е мястото, където се осъществява ежедневието контакт между гражданите мюсюлмани и немюсюлмани. Тесните занаятчийски улички около чаршията и големите и по-малките пазари оформят икономическия облик на градовете в българските земи през епохата на османско владичество. След завладяването на средновековните български градове някои от тях продължават да съществуват при новата османска власт, други спират да функционират като градски средища, трети са възстановени вследствие на колонизация или депортация на население, а четвърти са новосъздадени в стратегически важни за османската власт пътни артерии, райони или проходи. В някои градски центрове християните продължават да живеят в пространството на средновековните български или византийски крепости, а мюсюлманите разполагат своите махали в новия град, извън крепостните стени.

В българското пространство се практикуват занаяти, характерни за Второто българско царство, като дърводелство, металообработване, каменоделство и др., особено в селищата, чиято основна цел е поддръжката на крепост, мост или друг инфраструктурен

88 Вж. таблица 12.

обект. Друга особеност на занаятчиите е, че те упражняват занаяти, свързани с нуждите на населението, войската, администрацията и строежа на обществени, религиозни или стопански постройки. Спецификите на отделните райони стимулират и развитието на определени групи занаяти.

Изследваният случай с град Одрин показва, че това градско средище се специализира в производството на различни видове дрехи и платове, обработката на кожа и кожени изделия и приготвянето на храни и напитки за многолюдното градско население. Готовата продукция се предлага от търговците на местните пазари или тези в други градове. Наличието на различни видове занаяти, спадащи към една занаятчийска група, показва нуждите на пазара вследствие на търсенето от страна на местното или придошлото население. През целия изследван период мюсюлманите са водещата религиозна общност в сферата на търговията и занаятчийското съсловие, въпреки че към 70-те години на XVI в. техният брой започва постепенно да се понижава за сметка на увеличаващия се брой на християни занаятчии.

ARCHIVAL SOURCES / АРХИВНИ ИЗТОЧНИЦИ:

BAŞBAKANLIK OSMANLI ARŞİVİ (BOA), Istanbul, TAPU TAHRİR DEFTERLERİ (TD) 77.
BOA, Istanbul, TD 370.
BOA, Istanbul, TD 494.

PUBLISHED SOURCES / ПУБЛИКУВАНИ ИЗВОРИ:

- Argirov, S. 1938. Mustafa ben Abdulah Hacı Kalfa. Rumeli and Bosna. Geographical Description. From the German edition by J. Hamer, translated and annotated by St. Argirov, *Arhiv za Poselishtni Prouchvaniya*, vol. I, no. 2, pp. 63 – 110. [Аргиров, Ст. 1938. Мустафа бен Абдулах Хаджи Калфа. Румелия и Босна. Географско описание. От немското издание на Й. Хамер, превел и снабдил с обяснителни бележки Ст. Аргиров. Архив за поселищни проучвания, год. I, № 2, с. 63 – 110].
- Dorev, P. 1940. *Documents on Bulgarian history*. Vol. III. Documents from the Turkish State Archives. Part I (1564 – 1872). Selected and translated P. Dorev. Sofia: BAN. [Дорев, П. 1940. Документи за българската история. т. III. Документи из турските държавни архиви. Ч. I (1564 – 1872). Подбрал и превел П. Дорев, София: БАН].
- Gadzhanov, D. 1909. Evliya Çelebi's Journey through the Bulgarian Lands during the middle of the 17th c. *Periodicheskо spisanie*, vol. LXX, no. 9 – 10, pp. 639 – 724. [Гаджанов, Д. 1909. Пътуване на Евлия Челеби из българските земи през средата на XVII в. *Периодическо списание*, год. 70, № 9 – 10, с. 639 – 724].
- Hananel, A., E. Eshkenazi (eds). 1958. *Jewish Sources for Social-economic Development on Balkan lands in 16th Century*. Vol. I. Sofia: Izdatelstvo na BAN. [Хананел, А., Е. Ешкенази, (съст.). 1958. Еврейски извори за общественое-икономическото развитие на балканските земи през XVI век. Том I. София: Издателство на БАН].

- Kalitsin, M., N. Todorov, (ed.). 1977. *Turkish Sources on Bulgarian History*. Vol. VI. Sofia: Izdatelstvo na BAN. [Калицин, М., Н. Тодоров, (съст.). 1977. *Турски извори за българската история*. Т. 2. София: Издателство на БАН].
- Yonov, M. 1979. *German and Austrian Travelogues about the Balkans. 15th – 16th c.* Introduction, selection and commentary M. Yonov. Sofia: Nauka i Izkustvo. [Йонов, М. 1979, *Немски и австрийски пътеписи за Балканите. XV – XVI в.* Увод, подбор и коментар М. Йонов. София: Наука и изкуство].

REFERENCES / ЛИТЕРАТУРА:

- Barkan, Ö. 1949 – 1950. Deportations as a Method of Settlement and Colonization in the Ottoman Empire. *Istanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, vol. 11, pp. 524 – 569. [Barkan, Ö. 1949 – 1950. Osmanlı İmparatorluğu'nda bir iskan ve kolonizasyon metodu olarak sürgünler. *Istanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, Vol. 11, pp. 524 – 569].
- Barkan, Ö. 1951 – 1952. Deportations as a Method of Settlement and Colonization in the Ottoman Empire. *Istanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, vol. 13, pp. 56 – 79. [Barkan, Ö. 1951 – 1952. Osmanlı İmparatorluğu'nda bir iskan ve kolonizasyon metodu olarak sürgünler. *Istanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, Vol. 13, pp. 56 – 79].
- Barkan, Ö. 1953 – 1954. Deportations as a Method of Settlement and Colonization in the Ottoman Empire. *Istanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, vol. 15, pp. 209 – 237. [Barkan, Ö. 1953 – 1954. Osmanlı İmparatorluğu'nda bir iskan ve kolonizasyon metodu olarak sürgünler', *Istanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, vol. 15, pp. 209 – 237].
- Beldiceanu-Steinherr, I. 1965. La conquête d'Adrianople par les Turcs. *Travaux et Memoires*. Vol. I, pp. 439 – 461.
- Boykov, G., M. Kiprovsk. 2000. The Ottoman Philippopolis (Filibe) during the Second Half of the 15th c. *Bulgarian Historical Review*, vol. XXVIII, no. 3 – 4, pp. 112 – 138.
- Boykov, G. 2003. The ethno-religious appearance of the Ottoman city of Filibe. In: *Balkan identities*. Part III, Sofia: Institut za izsledvane na integratsiyata, pp. 130 – 142. [Бойков, Гр. 2003. Етно-религиозният облик на османския град Филибе – края на XV – началото на XVI век. В: *Балкански идентичности*. Част III, София: Институт за изследване на интеграцията, с. 130 – 142].
- Boykov, G. 2008, *Tatar Pazardzhik from the Founding of the City to the end of the 17th Century. Research and Documents*. Sofia: AMICITIA. [Бойков, Гр. 2008, *Татар Пазарджик от основаването на града до края на XVII век. Изследвания и документи*. София: AMICITIA].
- Braudel, F. 2002. *Material Civilization, Economy and Capitalism 15th – 18th Century*. Vol. II. Translated by M. Georgieva. Sofia: Prozorets. [Бродел, Ф. 2002. *Материална цивилизация, икономика и капитализъм XV – XVIII век*. Т. II. Прев. М. Георгиева, София: Прозорец].
- Budak, S. 2022. The Conquests of Adrianople by the Turks: Reflections on the Ottoman Expansion in Thrace. *Der Islam: Journal of the History and Culture of the Middle East*. Vol. 99, no. 2, pp. 552 – 583.
- Burmov, A. 1945. When Was Edirne Conquered by the Turks? *Izvestiya na Balgarskoto istoricheskoto druzhestvo*. Vol. XXI, pp. 23 – 31. [Бурмов, Ал. 1945. Кога е завладян Одрин от турците? *Известия на Българското историческо дружество*, год. XXI, с. 23 – 31].
- Burmov, A. 1968. When Was Edirne Conquered by the Turks? In: Natan, J. (ed.). *Selected Works*. Vol.

- I. Sofia: BAN, pp. 297 – 303. [Бурмов, Ал. 1968. Кога е завладян Одрин от турците? В: Наман, Ж. (съст.), *Избрани произведения*, Т. I. София: БАН, с. 297 – 303].
- Dimitrov, St. 2015. Transformation of the Byzantine Adrianople into the Ottoman Edirne. *Etudes balkaniques*. Vol. LI, no. 4, pp. 111 – 150.
- Dimitrov, St. 2016. Transformation of Byzantine Adrianople into Ottoman Edirne (14th – 16th c.). *Istoricheski pregled – Historical review*, no. 1 – 2, pp. 191 – 226. [Димитров, Ст. 2016. Преобразуване на византийския Адрианопол в османския Одрин (XIV – XVI в.). *Исторически преглед*, № 1 – 2, с. 191 – 226].
- Dimitrov, Str. 1987. On the Continuity in the Development of the Balkan cities in 15th – 16th centuries. *Balkanistika*. Vol. 2, pp. 5 – 17. [Димитров, Стр. 1987. За приемствеността в развитието на балканските градове през XV – XVI век. *Балканистика*, бр. 2, с. 5 – 38].
- Dimitrov, Str. 1989. The Genesis of the Urban Muslim *Reaya* in Bulgaria and the Balkans. In: *The Second International Congress of Bulgarian Studies. Papers*. Vol. 7. Sofia: BAN, pp. 18 – 31. [Димитров, Стр. 1989. Генезисът на градската мюсюлманска рая в България и на Балканите. Във: *Втори международен конгрес по българистика. Доклади*. Т. 7, София: БАН, с. 18 – 31].
- Duychev, I. 1970. From Chernomen to Kosovo Pole. Towards the history of the Turkish conquest of Thrace in the last decades of the 14th century. *Izvestiya na Trakiyskiya Nauchen Institut*. Vol. II, pp. 73 – 105. [Дуйчев, Ив. 1970. От Черномен до Косово поле. Към историята на турското завоевание в Тракия през последните десетилетия на XIV век. *Известия на Тракийския научен институт*, год. II, с. 73 – 105].
- Epstein, M. 1980. *The Ottoman Jewish Communities and their Role in the Fifteenth and Sixteenth Centuries*. Freiburg: K. Schwarz.
- Faroghi, S. 2009. *Artisans of Empire. Crafts and Craftspeople Under the Ottomans*. London: I. B. Tauris-New York: Palgrave Macmillan.
- Georgieva, Ts. 1993. *The World of the Bulgarians during the Early centuries of Ottoman rule (beginning of the 15th – end of the 17th century)*. Sofia: Slov-D. [Георгиева, Цв. 1993. Светът на българите през ранните столетия на османското владичество (началото на XV – края на XVII в.), София: Слов-Д].
- Georgieva, Ts. 1999. *Space and Spaces of the Bulgarians 15th – 17th century*, Sofia: Lik. [Георгиева, Цв. 1999. *Пространство и пространства на българите XV – XVII век*, София: Лук].
- Gibb, H., H. Bowen. 1957. *Islamic society and the West. A Study of the Impact of Western Civilization on Moslem Culture in the Near East*. Vol. I. Islamic Society in the Eighteenth Century, Oxford University Press.
- Gradeva, R. 1989. The Establishment of the Kadi Institution in the Balkans and Its Place in the Provincial Administration, 14th – early 16th Century. *Balkanistika*. Vol. 3, pp. 33 – 52. [Градева, Р. 1989. Налагането на кадийската институция на Балканите и мястото ѝ в провинциалната администрация (XIV – началото на XVI в.). *Балканистика*, т. 3, с. 33 – 52].
- Gradeva, R. 1993a. On the Legal Competences of the Kadi Court during the 17th Century. *Istoricheski pregled – Historical review*, no. 2, pp. 98 – 120. [Градева, Р. 1993. За правните компетенции на кадийския съд през XVII век. *Исторически преглед*, № 2, с. 98 – 120].
- Gradeva, R. 1993b. Administrative System and Provincial Government in the Bulgarian Lands in the

- 15th Century. In: Hristova, B. (ed). 1993b. *The Bulgarian 15th Century*. Sofia: Narodna biblioteka "Sv. sv. Kiril i Metodii", pp. 39 – 51. [Градева, Р. 1993. Административна система и провинциално управление в българските земи през XV век. В: Христова, Б. (ред.), *Българският петнадесети век*. София: Народна библиотека „Св. св. Кирил и Методий“, с. 39 – 51].
- Gradeva, R. 1996. On the Question of the Religious Atmosphere in the Ottoman Empire: Sofia in the mid-16th Century. In: Hristova, B. (ed). 1996. *The Bulgarian 16th Centuries*. Sofia: Narodna biblioteka "Sv. sv. Kiril i Metodii", pp. 149 – 185. [Градева, Р. 1996. Към въпроса за религиозна атмосфера в Османската империя: София в средата на XVI век. В: Христова, Б. (ред.), *Българският шестнадесети век*. София: Народна библиотека „Св. св. Кирил и Методий“, с. 149 – 185].
- Gradeva, R. 1999. The Kadi Court in Bulgarian Lands, 15th – 18th centuries. In: Radeva, M. (ed). *Bulgarian Society, 15th – 18th centuries*. Sofia: UI "Sv. Kliment Ohridski", pp. 162 – 195. [Градева, Р. 1999. Кадийският съд в българските земи (XV – XVIII в.). В: Радева, М. (съст.), *Българското общество XV – XVIII век*. София: УИ „Св. Климент Охридски“, с. 162 – 195].
- Grozdanova, E. 1979. Changes in the Settlement Network and Demographic Appearance of the Elhovo region in the 15th – 17th centuries. *Istoricheski pregled – Historical review*, no. 6, pp. 108 – 121. [Грозданова, Е. 1979. Промени в поселищната мрежа и демографския облик на Елховския край през XV – XVII в. *Исторически преглед*, № 6, с. 108 – 121].
- Gyuzelev, V. 1976. Yambol in the History of the Second Bulgarian State (12th – 14th c.). In: Dimitrov, S. (ed), 1976. *History of the city of Yambol*. Sofia: OF, pp. 53 – 143. [Гюзелев, В. 1976. Ямбол в историята на Втората българска държава (XII – XIV в.). В: Димитров, Стр. (съст.), 1976. *История на град Ямбол*, София: ОФ, с. 53 – 143].
- Imbar, C. 2000. *The Ottoman Empire 1300 – 1481*. Translated from English language Katerina Georgieva. Sofia: Amicitia. [Имбър, К. 2000. *Османската империя 1300 – 1481*. Превод от английски език Катерина Георгиева, София: Amicitia].
- Inalcık, H. 1971. The Conquest of Edirne (1361). *Archivum Ottomanicum*, no. 3, pp. 185 – 210.
- Inalcık, H. 1978. *The Ottoman Empire: Conquest, Organization and Economy*. London: Variorum Reprints.
- Inalcık, H. 1994. The Ottoman State: Economy and Society, 1300 – 1600. In: Inalcık, H., D. Quataert, (eds), 1994. *An Economic and Social History of the Ottoman Empire*. Vol. I: 1300 – 1600. Cambridge: Cambridge University Press, pp. 11 – 60.
- Inalcık, H. 1995. Sephardic Jews in the Ottoman Empire. In: Inalcık, H. (ed). *From Empire to Republic. Essays on Ottoman and Turkish Social History*. Istanbul: The Isis Press, pp. 110 – 114.
- Inalcık, H. 2000. *The Ottoman Empire. The classical age 1300 – 1600*. London: Phoenix.
- Inalcık, H. 2007. Apoloniya (Puluniya) – Tanra Yakdağa: Towards a Chronology of Ottoman Conquests in the Balkans (1354 – 1371). *Istoricheski pregled – Historical review*, no. 1 – 2, pp. 16 – 40. [Иналджък, Х. 2007, Аполония (Пулуния) – Танръ Йъкдъгъ: Към хронологията на османските завоевания по Балканите (1354 – 1371). *Исторически преглед*, № 1 – 2, с. 16 – 40].
- Ivanova, S. 1996. Small ethno-confessional groups in Bulgarian cities in the 16th – 17th centuries. In: Hristova, B. (ed). *The Bulgarian 16th Centuries*, Sofia: Narodna biblioteka "Sv. Sv. Kiril i Metodii", pp. 49 – 82. [Иванова, Св. 1996. Малките етноконфесионални групи в българските градове през XVI – XVII в. В: Христова, Б. (ред.). *Българският шестнадесети век*.

- София: Народна библиотека „Св. св. Кирил и Методий“, с. 49 – 82].
- Ivanova, S. 1999. Urban Life (15th – first half of the 18th Century). In: Radeva, M. (ed.), 1999. *Bulgarian Society, 15th– 18th Centuries*. Sofia: UI “Sv. Kliment Ohridski”, pp. 106 – 161. [Иванова, Св. 1999. Градски живот (XV – първата половина на XVIII в. В: Радева, М. (ред.), 1999. *Българско общество XV – XVIII век*. София: УИ „Св. Климент Охридски“, с. 106 – 161].
- Kanitz, F. 1882. *Donau-Bulgarien und der Balkan. Historisch-Geographisch-Ethnographische Reisetudien. Aus Den Jahren 1860 – 1879*. I. Band. Leipzig: Renger'sche Buchhanlung Gebhardt & Wilisch.
- Kiel, M. 2005. Urban Development in Bulgaria in the Ottoman Period: the Place of Turkish Architecture in the Process. In: Baramova, M. (ed). 2005. Kiel, M. *People and Settlements in Bulgaria during the Ottoman period. Collected writings*. Sofia: AMICITIA, pp. 17 – 97. [Киъл, М. 2005. Развитуето на градовете в България през Османския период: мястото на турската архитектура в процеса. В: Баръмова, М. (съст.). 2005. Киъл, М. 2005. *Хора и селища в България през османския период. Събрани съчинения*. София: AMICITIA, с. 17 – 98].
- Kiel, M. 2017. Urban Development in Bulgaria in the Turkish Period: The Place of Turkish Architecture in the Process. In: Baramova, M., Gr. Boykov, M. Kiprovska, (eds), 2017. Kiel, M. *Bulgaria under Ottoman Rule. Collected Writings*. Sofia: IK Tendril, pp. 1 – 84. [Киъл, М. 2017. Развитуето на градовете в България през османския период. Мястото на турската архитектура в процеса. В: Баръмова, М., Гр. Бойков, М. Кипровска, (съст.), 2017. Киъл, М. *България под османска власт. Събрани съчинения*. София: ИК Тендрил, с. 1 – 84].
- Marcus, S. & Ginio, E. 2007. Edirne. In: *Encyclopaedia Judaica*. Second Edition. Vol. 6. Detroit-New York-San Francisco, pp. 148 – 149.
- Matanov, Hr., R. Mihneva, 1998. *From Gallipoli to Lepanto: The Balkans, Europe and the Ottoman Conquest 1354 – 1571*. Sofia: Tilia. [Матанов, Хр., Р. Мухнева, 1998. *От Галиполи до Лепанто: Балкани-те, Европа и Османското нашествие 1354 – 1571 г.* София: Тулия].
- Mutafchieva, V. 2008. Forms of Exploitation of the Reaya in the Mülk and Waqf Lands. In: Mutafchieva, V. (ed), 2008. *Ottoman Socio-economic History. Selected works*. Vol. 5. Plovdiv: IK Zhanet 45, pp. 155 – 163. [Мутафчиева, В. 2008. Форми на експлоатация на раята в мюлковите и вакъфските земи. В: Мутафчиева, В. (съст.), 2008. *Османска социално-икономическа история. Избрани произведения*. Т. 5. Пловдив: ИК Жанет 45, с. 155 – 163].
- Nikov, P. 1928. The Turkish Conquest of Bulgaria and the Fate of the last Shishmanis. *Izvestiya na Istoricheskoto Druzhestvo*. Vol. VII – VIII, pp. 40 – 107. [Ников, П. 1928. Турското завладяване на България и съдбата на последните Шишмановци. *Известия на Историческото дружество*, т. VII – VIII, с. 40 – 107].
- Panova, S. 1980. Jewish Municipality in the Bulgarian Lands in 16th – 18th Centuries. In: *Studies on the History of the Jewish Population in the Bulgarian lands, 15th – 20th Centuries*. Sofia: Izdatelstvo na BAN, pp. 21 – 34. [Панова, Сн. 1980. Еврейската община в българските земи през XVI – XVIII в. В: *Проучвания за историята на еврейското население в българските земи XV – XX век*. София: Издателство на БАН, с. 21 – 34].
- Parveva, S. 1992. The Kaza of Tarnovo in the end of 17th and beginning in 18th Centuries. In: *The Turkish Conquests and the Fate of the Balkan Peoples*, Veliko Tarnovo: Velikotarnovski universitet “Sv. sv. Kiril i Metodiy”, pp. 240 – 246. [Първева, Ст. 1992. Търновската каза в края на XVII и началото на XVIII век. В: *Турските завоевания и съдбата на балканските народи*. Велико Търново: Университетско издателство „Св. св. Кирил и Методий“, с. 240 – 246].

- Parveva, S. 1998. Representatives of the Muslim Religious Institution in the City in Bulgarian Lands in the 17th century. In: Gradeva, R., S. Ivanova, (eds), 1998. *Muslim Culture in the Bulgarian Lands*. т. II, Sofia: IMIR, pp. 127 – 190. [Първева, Ст. 1998. Представители на мюсюлманската религиозна институция в града по българските земи през XVII век. В: Градева, Р., Св. Иванова, (съст.), 1998. *Мюсюлманска култура по българските земи*. Т. 2. София: ИМИР, с. 127 – 190].
- Parveva, S. 2003. Bulgarians in Service in the Ottoman Army: Military and Auxiliary Obligations of the Urban Population of Nikopol and Silistra during the 17th century. In: *Contrasts and Conflicts “behind the scenes” in Bulgarian Society in the 15th – 18th Centuries*. Sofia: IK Gutenberg, pp. 226 – 254. [Първева, Ст. 2003. Българи на служба в османската армия: военни и военнопомощни задължения на градското население в Никопол и Силистра през XVII век. В: *Контрасти и конфликти „зад кадър“ в българското общество през XV – XVIII век*. София: ИК Гутенберг, с. 226 – 254].
- Parveva, S. 2009a. Rural Agrarian and Social Structure in the Edirne Region during the Second Half of the Seventeenth Century. In: Parveva, St. (ed.), 2009. *Village, Town and People in the Ottoman Balkans 16th – mid-19th Century*, Istanbul: The Isis Press, pp. 11 – 60.
- Parveva, S. 2009b. Urban Representatives of the Ulema in Bulgarian Lands in the Seventeenth Century. In: Parveva, St. (ed). 2009. *Village, Town and People in the Ottoman Balkans 16th – mid-19th Century*. Istanbul: The Isis Press, pp. 139 – 177.
- Parveva, S. 2011. *Land and People during the 17th – first decades of the 18th century. Reclamation and Organisation of the Agrarian and Social Space in the Central and Southern Balkans under Ottoman Rule*. Sofia: AI Prof. Marin Drinov. [Първева, Ст. 2011. *Земята и хората през XVII – първите десетилетия на XVIII век. Овладяване и организация на аграрното и социалното пространство в Централните и Южните Балкани под османска власт*. София: АИ Проф. Марин Дринов].
- Petkova, M. 2020. *The Central Balkans and the Ottomans. Demographic Development and Agrarian Economy in Eastern Upper Thrace during the 16th Century*. Sofia: Gutenberg. [Петкова, М. 2020. *Централните Балкани и османците. Демографско развитие и аграрна икономика в Източния дял на Тракийската низина през XVI век*. София: Гутенберг].
- Plyakov, Z. 1968. On the Demographic Appearance of the Bulgarian City in the 15th – mid-17th Centuries. *Istoricheski pregled – Historical review*, no. 5, pp. 29 – 48. [Пляков, Здр. 1968. За демографския облик на българския град през XV – средата на XVII век. *Исторически преглед*, № 5, с. 29 – 48].
- Plyakov, Z. 1973. Urban Craft Production in the Bulgarian lands in the 15th – 17th Centuries. *Istoricheski pregled – Historical review*, no. 6, pp. 68 – 80. [Пляков, Здр. 1973. Градското занаятчийско производство в българските земи през XV – XVII в. *Исторически преглед*, № 6, с. 68 – 80].
- Radushev, E. 1995. *The Agrarian Institutions in the Ottoman Empire in 17th – 18th Century*. Sofia: Izdatelstvo na BAN Prof. Marin Drinov. [Рагушев, Евг. 1995. *Аграрните институции в Османската империя през XVII – XVIII век*. София: Издателство на БАН Проф. Марин Дринов].
- Sabev, O. 2001. *Ottoman Schools in the Bulgarian Lands in 15th – 18th Centuries*. Sofia: Lyubomadrie. [Събеv, О. 2001. *Османски училища в българските земи XV – XVIII век*. София: Любомъдрие].
- Todorov, N. 1962. On Some Issues of the Balkan city in the 15th – 17th Centuries. *Istoricheski pregled – Historical review*, no. 1, pp. 32 – 58. [Тодоров, Н. 1962. По някои въпроси на балканския град през XV – XVII в. *Исторически преглед*, № 1, с. 32 – 58].

- Todorov, N. 1963. Sur quelques aspects du passage de feodalisme au capitalisme dans les territoires balkaniques de l'Empire ottoman. *Revue des Etudes Sud-Est Europeennes*, vol. 1, no. 1–2, pp. 103–136.
- Todorov, N. 1972. *The Balkan City 15th – 19th Centuries. Socio-economic and Demographic Development*. Sofia: Nauka i izkustvo. [Тодоров, Н. 1972. *Балканският град XV – XIX в. Социално-икономическо и демографско развитие*. София: Наука и изкуство].
- Todorov, N. 1980. The Jewish Population in the Balkan Provinces of the Ottoman Empire in the 15th – 19th Centuries. In: *Studies on the History of the Jewish Population in the Bulgarian lands, 15th – 20th Centuries*. Sofia: Izdatelstvo na BAN, pp. 7 – 19. [Тодоров, Н. 1980. Еврейското население в балканските провинции на Османската империя през XV – XIX в. В: *Проучвания за историята на еврейското население в българските земи XV – XX век*. София: Издателство на БАН, с. 7 – 19].
- Todorova, O. 2021. *Domestic Slavery and Slaveholding in Ottoman Rumelia*. Sofia: Gutenberg. [Тодорова, О. 2021. *Домашното робство и робовладение в Османска Румелия*. София: Гутенберг].
- Tsvetkova, B. 1972. *Studies about the Urban Economy in 15th – 16th Century*. Sofia: Nauka i izkustvo. [Цветкова, Б. 1972. *Проучвания на градското стопанство през XV – XVI век*. София: Наука и изкуство].
- Veinstein, G. 1999. L'Empire dans sa grandeur (XVIe siècle). In: Mantran, R. (ed.), *Histoire de l'Empire ottoman*. Translated from French language G. Melamed. Sofia: Riva, pp. 171 – 240. [Вайнщайн, Ж. 1999. Империята в своето величие (XVI в.). В: Мантран, Р. (ред.), *История на Османската империя*. Превод от френски език Г. Меламед. София: Рива, с. 171 – 240].
- Zachariadou, E. 1970. The Conquest of Adrianople by the Turks. *Studi Veneziani*. Vol. XII, pp. 211 – 217.

Correspondence author:

Stefan Dimitrov, Senior Assistant Professor, PhD
Institute for Historical Studies, Bulgarian Academy of Sciences
52, Shipchenski prohod Blvd.
1113 Sofia BULGARIA
E-mail: stefandimitrov@ihist.bas.bg
Web of Science Researcher ID: M-1161-2016
<https://publons.com/researcher/2228015/stefan-sd-dimitrov/>